

Міністерство освіти і науки України
Сумський державний університет
Навчально-науковий інститут права

Л. В. Теліженко

ЕТИКА ЮРИСТА

Конспект лекцій

Суми
Сумський державний університет
2020

Міністерство освіти і науки України
Сумський державний університет
Навчально-науковий інститут права

ЕТИКА ЮРИСТА

Конспект лекцій
для студентів спеціальності 081 «Право»
денної, заочної й дистанційної форм навчання

Затверджено
на засіданні кафедри
конституційного права, теорії
та історії держави і права
як конспект лекцій
із дисципліни «Етика юриста».
Протокол № 9 від 22.05.2020 р.

Суми
Сумський державний університет
2020

Етика юриста : конспект лекцій / укладач
Л. В. Теліженко. – Суми : Сумський державний університет,
2020. – 163 с.

Кафедра фундаментальної юриспруденції
та конституційного права ННП

Зміст

	С.
Передмова.....	4
Лекція 1. Вступ. Поняття та значення етики.....	6
Лекція 2. Добро і зло як провідні категорії етики.....	19
Лекція 3. Проблема життя і смерті як об'єкт етичного аналізу.....	31
Лекція 4. Етика юриста: поняття, предмет, специфіка.....	47
Лекція 5. Проблема морального вибору та моральної відповідальності юриста.....	59
Лекція 6. Деформація моральної та професійно-правової свідомості у працівників юридичних професій.....	73
Лекція 7. Судова етика.....	85
Лекція 8. Етика діяльності прокурора та слідчого.....	104
Лекція 9. Адвокатська етика.....	122
Лекція 10. Етикет у професійній діяльності юриста....	137
Основні терміни дисципліни.....	156

Передмова

«Етика юриста» є самостійною навчальною дисципліною, що вивчає моральні норми та принципи у сфері юриспруденції. Необхідність її вивчення зумовлена тим, що в умовах підвищення ролі та авторитету юридичної професії, формування засад правової, демократичної державності в Україні етичні аспекти та проблеми професійної діяльності юриста набувають не меншого значення, ніж знання законів та механізмів їх застосування. Адекватне сприйняття етичних особливостей юридичної діяльності, засвоєння етичних знань молодими юристами допоможе їм у вирішенні завдань щодо забезпечення суворого додержання законності та правопорядку, розбудови основ правової, демократичної державності, і зрештою – у розумінні меж бажаного, припустимого й неприпустимого у складній сфері життєдіяльності суспільства та людини.

Предмет дисципліни «Етика юриста» – мораль як регулятор людських відносин, специфіка моралі в професійній діяльності юриста; юридична етика.

Метою дисципліни «Етика юриста» є залучення студентів до фундаментальних професійних моральних цінностей, перетворення їх на стійкі переконання й мотиви поведінки, пробудження почуття відповідальності за самовдосконалення, формування вміння орієнтуватися у світі людських відносин із позицій гуманізму.

Головне завдання дисципліни, на думку автора, – формування моральної свідомості майбутніх фахівців у сфері правознавства.

Основні завдання курсу:

- розкрити поняття та завдання етики, види етичних знань;
- розкрити поняття та види юридичної етики;
- визначити співвідношення права та моралі;
- ознайомити з особливостями реалізації загальних принципів моралі у сфері правничої діяльності;
- розглянути проблеми морального вибору в

професійній діяльності;

- дати навички та знання ділового спілкування та службового етикету.

У результаті вивчення дисципліни студенти повинні **знати**: як співвідносяться поняття «професійна етика» та «професійна мораль»; основні принципи юридичної етики; сучасні вимоги до юриста і в чому полягає його основний моральний обов'язок; моделі прийняття етичного управлінського рішення; правила ведення ділової комунікації та ділового етикету.

Студенти повинні **вміти**: реалізовувати знання про норми професійної моралі та моральні якості людини в практичному контексті; пояснювати сенс моральних явищ, що виникають у процесі ділової практики; співвідносити юридичні та моральні параметри в практичній діяльності; критично оцінювати власну позицію щодо розуміння справедливості, відповідальності, закону, професійної честі; виховувати в собі стійке неприйняття аморальної альтернативи в будь-якій ситуації.

Конспект лекцій рекомендований студентам денної, заочної та дистанційної форм навчання.

Бажаємо успіхів у вивченні дисципліни!

Лекція 1

Вступ. Поняття та значення етики

План

1. Сутність етики.
2. Етика як філософське вчення про мораль і моральність.
3. Об'єкт і предмет етики як науки про мораль.
4. Основні категорії етики.
5. Взаємозв'язок етики та культури суспільства.

Основні поняття та терміни теми: етика, мораль, моральний вибір, моральний намір, моральні норми, моральні принципи, честь, гідність, совість, справедливість.

1. Сутність етики

Етика – це:

- 1) наука про найбільш загальні закони становлення та історичного розвитку моралі, тобто наука, що вивчає мораль;
- 2) філософська дисципліна, що вивчає мораль, суспільні норми поведінки, звичаї.

Термін також часто вживається як визначення норм поведінки, сукупності моральних правил певної суспільної чи професійної групи.

Слово «етика» виникло від давньогрецького «ethos», що в різні часи мало різні значення. У Гомера воно означало місцезнаходження, спільне житло, потім – звичай, темперамент, характер, стиль мислення, а також усталену природу якогось явища. Пізніше видатний мислитель античності Аристотель (384–322 рр. до н. е.) від слова «етос» утворив два похідні поняття:

1. «Ethicos» – «етичний» для позначення особливої групи людських чеснот – мудрості, мужності, помірності, справедливості тощо, відрізняючи їх від добродійностей розуму.

2. «Ethica» (етика) – наука про етичні чесноти (особистісні якості), достоїнства характеру людини. В

Аристотеля відома «Нікомахова етика». Це монолог, тобто за своєю формою – це наукова робота, не схожа на художній твір та повсякденні роздуми. У ньому Аристотель висловив практичні поради щодо правильної поведінки, які він адресував своєму синові.

Аристотель уперше зробив предметом дослідницької уваги питання про добровільність вчинків і свободу вибору. Він розрізняв добровільні й недобровільні вчинки. До того ж, із його точки зору, лише добровільні діяння потребують подяки або засудження, а ті, що зроблені без свідомого волевияву, повинні заслуговувати на прощення або співчуття

Отже, Аристотель першим увів етику як самостійну дисципліну в систему науково-філософського знання, розмістивши її між психологією як наукою про душу та політикою як ученням про державу.

За аналогією в латинській мові від терміна «mos» («moris») – крій одягу й мода, звичай і порядок, вдача й характер людини – давньоримський філософ Цицерон (106–43 рр. до н. е.) утворив прикметник «moralis» – «моральний», тобто такий, що стосується характеру, норову, звичаю. Від нього пізніше увійшов у вжиток термін «moralitas» – «мораль» як наука про людські характери. Ці поняття виникли не в стихії народної свідомості, а були створені філософами для позначення певної сфери дослідження.

Спочатку значення термінів «етика» й «мораль» здебільшого збігалися. Пізніше в ході історико-культурного розвитку, зокрема розвитку науки та суспільної свідомості, мораль стали розуміти як реальні явища (звичаї суспільства, усталені норми поведінки, оціночні уявлення про добро, зло, справедливість тощо). Етику почали розглядати як науку, що вивчає мораль.

У сучасній науці поняття «етика» усталилося в значенні особливої галузі філософського знання або наука про мораль (моральність), а мораль – основної проблеми етики.

2. Етика як філософське вчення про мораль і моральність

Етика – це розділ філософії, що вивчає феномен моралі як сферу належного, тобто визначає, як повинна поводитися людина. Відповідно, мораль належить до сфери ідеального.

Етос (від гр. «звичай» або гр. – «вдача», «характер», «темперамент») – узагальнена характеристика культури певної соціальної спільноти, виражена в системі її панівних цінностей і норм поведінки. Кожна культура виробляє свій етос – систему уявлень про те, як варто поводитися в тих чи інших ситуаціях. Наприклад, Геродот зазначав, що греки вважають зневажливим залишити труп близької людини на поїдання звірам – його варто спалити на поховальному багатті. Водночас древні перси вважали спалення мертвого тіла наругою над небіжчиком і виставляли трупи на підвищеннях на поїдання хижим птахам

Дуже несхожі вподобання є вираженням однієї й тієї самої моральної цінності. Етика вивчає не розмаїтість уподобань, а спільність моральних цінностей.

Тобто, уся традиція етики пов'язана зі з'ясуванням того, що є належним для людини та відповідає деяким глибинним законам її буття. Таке визначення заздалегідь передбачає, що ці закони реально існують.

Етику зазвичай розглядають як одну з філософських дисциплін, що вивчає людину, якій необхідно зробити моральний вибір. Вона розглядає людину як суб'єкт моралі – моральну істоту, здатну діяти за цим законом. Цю здатність етика пов'язує із сутнісними властивостями людини.

Отже, етика як філософська дисципліна досліджує сутність людини. Предметом етики в такому значенні є людина як носій і виконавець морального закону. Різні етичні системи (чи концепції моралі) намагаються відповісти на питання типу: «Як правильно жити?», «Як гідно жити?», «Яким гідно бути?».

Необхідно зазначити, що сутність людини не в тому, якою вона є як емпірична істота, а в тому, якою вона повинна бути. По-справжньому зрозуміти цю сутність можна лише усвідомивши, до чого людина призначена, у чому полягає мета

її життя. Цим вона істотно відрізняється від природних предметів та істот, для яких сама категорія «яким має бути?» позбавлена змісту. З'ясування того, якою повинна бути людина, перебувало в межах етичних досліджень ще з часів Античності.

В основі етики лежить уявлення про властиву людині волю вибору, не зумовлену ніякими природними чи соціальними законами. Якби людина діяла (зокрема й думкою) так чи інакше, цілком під впливом зовнішніх стосовно неї факторів, то її вчинки не підлягали б моральному оцінюванню, а сама вона не несла б ніякої відповідальності ні за них, ні за свої думки.

Здається, що для досягнення значної практичної мети зручніше не рахуватися з моральними орієнтирами. Чому б заради блага більшості, заради великих ідеалів не поступитися інтересами малої групи? Політичні цілі завжди вимагають жертв. І все-таки історичний досвід показує, що відмова від вимог моралі в результаті згубно позначається на реальному житті. Сьогодні ми вже усвідомлюємо не лише аморальність, але й практичну згубність революційного терору, розкуркулювання, розкозачування, знищення релігій і кількох поколінь інтелігенції (дворянської, різночинської, радянської).

Існують суспільства та епохи, де аморальність виправдовують фіктивним благом цього суспільства. Таке суспільство – результат занепаду. Воно саме руйнує етичні ідеали, щоб не вступити з ними у відкриту конфронтацію та не виявитися самовикритим.

3. Об'єкт і предмет етики як науки про мораль

У будь-якій теорії, як відомо, вирізняють предмет та об'єкт. Об'єкт – це вся реальність, що потрапляє в поле зору. Сам же предмет є тими сторонами, властивостями реальності, виявленими у зв'язку зі специфічними цілями вивчення. Для етики об'єктом вивчення є поведінка людей. Але її вивчають різні науки: психологія, соціологія, право... Етика ж вивчає поведінку, яка формується на основі моральних мотивів, виявляє причини, що породжують такі мотиви, суспільні умови

їх відтворення, тобто ті фактори, які дозволяють впевнено говорити про те, що моральні мотиви є не в якоїсь однієї людини, а в більшості людей, що в суспільстві існують і відтворюються стійкі моральні стосунки.

Отже, об'єктом етики як науки про мораль є поведінка людей, визначена моральними мотивами (світоглядом). Предметом етики є мораль як реальне явище.

Мораль – це певна форма свідомості; сукупність принципів, правил і норм поведінки, що регулює поведінку людей у суспільстві, не будучи оформленою в систему правових приписів. Її практичне існування забезпечує громадський осуд.

Мораль існує у двох формах: особистісні моральні якості (милосердя, відповідальність, скромність, чесність тощо) та сукупність норм суспільної поведінки й оціночних уявлень (наприклад, «не вкради», «не вбий» тощо і «справедливо», «порядно», «доброзичливо» тощо).

Мораль і право тісно переплітаються. І моральні, і правові норми є соціальними. Спільним для них є те, що обидва види слугують для регулювання та оцінювання вчинків індивіда.

До їх відмінностей належать: 1) право розробляється державою, мораль – суспільством; 2) право закріплене в державних актах, мораль – ні; 3) за порушення норми права передбачаються санкції держави, за порушення норми моралі – суспільний осуд та критика.

Структура етики як науки (структура етичного знання) містить шість змістовних блоків:

1. емпірична або описова етика, що описує, констатує та аналізує характери, звичаї, моральні чесноти представників різних народів і народностей, соціальних груп і прошарків, різних спільнот, які й формують моральні стосунки в суспільстві на різних етапах його розвитку;

2. загальна теорія моралі або філософські проблеми етики, де мова йде про походження моралі, її сутність, структуру, специфіку, співвідношення моральної необхідності, свободи та відповідальності, моральні аспекти сенсу життя тощо;

3. нормативна етика як зведення вимог, приписів суспільства та стереотипів поведінки особистості, її моральних якостей, що відповідають суспільним моральним нормам;

4. теорія морального виховання, або педагогічна етика, яка забезпечує засвоєння індивідами встановлених моральних зразків поведінки;

5. професійна етика, завдання якої описати та обґрунтувати особливості моралі різних професійних груп з огляду на специфіку їх діяльності;

6. історія етичної думки, що демонструє, як утворюється коло етичних проблем, як змінювались способи постановки проблем, підходи до їх вирішення, як поглиблювалося розуміння природи моралі, її призначення та функції в житті суспільства, а також закономірностей її розвитку та функціонування.

4. Основні категорії етики

Категорія – загальне філософське поняття, що відображає універсальні властивості та відношення об'єктивної дійсності, загальні закономірності розвитку всіх матеріальних, природних і духовних явищ.

Термін «категорія» перекладається з давньогрецької мови як твердження, ознака, визначеність. Кожна наука має свій категоріальний апарат, тобто сукупність тих найперших та загальних понять, що фіксують та виражають найбільш якісні характеристики предмета пізнання та осмислення, або істотні зв'язки, відношення того «зрізу» речі або частини реальності, яку вивчає ця наука.

Етика як наука має свій категорійний апарат. Це поняття, що узагальнено відображають зміст, специфіку, найістотніші сутнісні сторони моралі, закономірності моральних відносин, нормативність моральних уявлень. Вони виражають специфіку моралі, моральних стосунків, моральної діяльності з точки зору співвідношення в них добра і зла.

Будучи пов'язаними між собою, вони утворюють цілісну систему, що перебуває в постійному розвитку, збагаченні, як і

категорії, що до неї належать. До етичних категорій належать «добро» і «зло», «обов'язок» і «совість», «честь» і «гідність», «справедливість» і «відповідальність», «моральний вибір» і «моральний конфлікт», «сєнс життя» і «щастя», «товариськість», «дружба», «любов» тощо. У них розкриваються найістотніші властивості моральної реальності. У цілому ж система категорій і понять, або понятійно-категоріальний ряд, розкриває зміст предметної сфери етики.

Специфіка етичних категорій:

1. Етичні категорії становлять спільну змістовну основу всіх релігій світу, зокрема:

- добро і зло;
- повага до всього живого;
- співчуття до постраждалих, обділених;
- толерантність із гордими;
- чесність зі всіма;
- виконання обов'язків;
- звернення до сумління (внутрішнього цензора);
- справедливість у вчинках.

2. Усі етичні категорії неповноцінні одна без одної. Лише разом вони утворюють структуру моралі. Не можна додержуватися лише однієї або декількох.

3. В етичних категоріях особливим чином проявляється взаємозв'язок абсолютного й відносного, належного та дійсного.

Не заперечуючи мінливого характеру етичних категорій, необхідно зазначити, що на початку ХХІ ст. прослідковується тенденція наголошування саме на абсолютних елементах у змісті етичних категорій а, найголовніше залучення їх до більш однозначного оцінювання практичної діяльності людей у різних сферах суспільного життя (наприклад, у політиці), осмислення їх загальної значущості в сучасних цивілізаційних процесах. Прикладами тут можуть слугувати підвищення ролі та значення прикладної етики (етики науки, екологічної етики, політичної етики, етики ділового спілкування, етики бізнесу, різних професійних етик тощо).

4. Етичні категорії мають певну утаємниченість (принципову неспостережуваність їхнього змісту). Людина, її душа, її поведінка сьогодні, як і раніше, постає великою таємницею. Як пояснити, наприклад, той факт, що здавалося б, у пропашої людини, десь там, у самих глибинах душі, все-таки залишаються, ще жевріють іскорки совісті, добра? Здається, і досі людство ще не дало незаперечної відповіді на питання про найперші корені людської моральності, але воно знаходиться в пошуках такої відповіді й це породжує надію на майбутнє.

Добро і зло – основні етичні категорії. Самим своїм змістом вони вказують на вихідні особливості моральності людини – мати можливість у будь-яких ситуаціях здійснювати життєво важливий вибір, чи то в сенсі позитивного утвердження людського начала буття, чи то в сенсі його деформацій та руйнування. Усі інші категорії етики ґрунтуються на цих двох найголовніших категоріях.

Добро і зло – два полюси, що є основою для всіх категорій етики з їх антонімами (честь – безчестя, справедливість – несправедливість тощо). Добро – найвища, абсолютна вселюдська цінність, причетність до якої наповнює життя людини сенсом, воно стає самоцінним, а не слугує засобом для досягнення інших цілей. Уявлення про добро перебуває в органічному взаємозв'язку з ідеалом суспільства та особистості.

Добро і зло протистоять одне одному, але зло існує лише для того, щоб створити контраст, щоб кожен міг зрозуміти, наскільки все просто, гармонійно, наскільки ми щасливі, коли нас оточує добро. За А. Ейнштейном, «темрява – це відсутність світла». Так і зло – це відсутність добра.

Моральна оцінка категорій добра і зла різними людьми часто буває різною. Це пояснюється тим, що категорії етики об'єктивні за змістом і суб'єктивні за формою. Об'єктивність змісту означає, що в ньому сконцентровано те, що є в реальному житті й не залежить від свідомості людей. І саме цей зміст порізнному оцінюють люди. Ця оцінка залежить від цілого ряду

факторів: інтелектуального розвитку особистості, її моральної культури, а також способу життя.

Етичний вибір. Етичний вибір, моральний вчинок, звичай, традиція є різновидами моральної діяльності.

Моральний вибір є дією, у якій відбуваються:

- а) відмежування добра від зла;
- б) вибір між добром і злом.

За Аристотелем, етичний вибір повинен бути:

- а) свідомим;
- б) протилежним пристрасті (пристрасть пов'язана із задоволенням);
- в) відрізнятись від бажань;
- г) спрямованим на те, що справді залежить від людини (предметом вибору не може бути стан космосу, вічність, державний устрій у чужій країні);
- д) стосуватися того, що відомо людині.

Важливим здобутком Аристотеля є і те, що він обґрунтував залежність морального вибору не лише від знань та розуму, а й від волі, оскільки, на його думку, вважати, що людина робить зло через незнання (так вважали Сократ і Платон), означає звільнити її від моральної відповідальності: адже людина не може відповідати за те, чого вона не знає та не розуміє.

Якщо моральний намір – рішення людини зробити відповідну моральну дію та досягти очікуваного результату, то моральний вчинок – це міра реалізації морального вибору. Це така людська дія (або серія дій), яка приводить до розв'язання життєвої ситуації людини, а тому ніби збирає в єдине ціле те, що, здається, зв'язати чомусь не можна.

До певної міри можна стверджувати, що людина до вчинку та людина після здійснення вчинку – це дещо інша людина. Вчинки – це зі свого боку вузлові пункти людського життя, до них треба себе виховувати й готувати, розвиваючи інтелект, формувати волю, збагачувати почуття, тренувати самовладання та мужність.

На зміст та спрямованість людських вчинків істотно впливає моральний ідеал людини.

Категорії, що передають етичні характеристики людини (совість, честь, гідність, справедливість).

Совість – це:

- критична оцінка людиною своїх дій, мислення;
- усвідомлення своєї невідповідності ідеалу.

Совість людини:

- залежить від думки інших людей;
- співвідноситься лише з боргом;
- діє в тому разі, коли контроль ззовні відсутній.

Совість часто сприймають незалежно від власного «я» людини, як голос «другого я» – носія найвищих цінностей.

Є різні погляди на природу совісті. Релігійний підхід – совість є голосом Бога. Другий підхід: совість – це:

- специфічна форма сорому;
- узагальнені, перенесені у внутрішній світ людини думки значимих для неї людей;
- зміст совісті культурно й історично мінливий.

Авторитарна совість. На ранній стадії формування совість орієнтована на думки авторитетного для людини оточення, пов'язана зі страхом несхвалення, покарання. Звернення вихователя до совісті людини має форму вимоги відповідності правилам.

Гуманістична совість – це зріла совість, яка є голосом «другого я», кращого в людині.

Совість здатна проявлятися як «каяття» – це негативні переживання, закиди людини до себе, занепокоєність щодо моральності своєї поведінки.

Етичні категорії честі та гідності охоплюють сферу самосвідомості особистості, оцінку її з боку суспільства, самоповагу. *Честь* – етична категорія, що відображає визнання соціального та морального значення людини для суспільства та інших людей з огляду на її соціальний статус, вид діяльності та моральні заслуги.

Гідність – це особливе моральне ставлення людини до себе, що виявляється в усвідомленні своєї самоцінності й моральної рівності з іншими людьми; ставлення людини до інших людей, у якому визнається її безумовна цінність.

Етична категорія справедливості стосується конкретного співвідношення добра і зла; це характеристика моральної міри в людських стосунках. *Справедливість* – етична категорія, моральна якість та чеснота, принцип регуляції відносин між людьми, загальне співвідношення цінностей, благ між собою та їх конкретне розподілення між індивідами, належний порядок уявлення про сутність людини та її невід’ємні права.

5. Взаємозв’язок етики та культури суспільства

Для сучасного цивілізованого світу це надзвичайно актуальна проблема, оскільки розвиток цивілізації підійшов до тієї межі, що загрожує існуванню людства взагалі.

Водночас не можна заперечувати й певних позитивних змін щодо розвитку моралі. Адже значно складнішим стало поняття гідного існування людини, зросли можливості її самовдосконалення, сама мораль набула планетарного характеру, об’єднуючи людство.

Історія свідчить, що падіння моралі спостерігали в періоди занепаду та духовних криз самого суспільства. Особливо це характерно для перехідних періодів. Історія також свідчить, що в людства ніколи не було «золотого віку», але був повільний прогрес у розвитку моральної самосвідомості особистості, появі нових моральних якостей, зростанні ролі особистого спілкування тощо. Але цей прогрес супроводжувався також появою нових моральних відхилень у порівнянні з попередніми (наприклад, корупція, масова депресія, наркоманія, поширення мафіозних структур тощо). Тому моральний прогрес – це не пряма абстрактна лінія, а поступові й суперечливі кроки в регулюванні відносин між людьми на основі моралі.

Першими про невідповідність культури та етики заговорили Ж.-Ж. Руссо та І. Кант. Руссо доводив, що з

розвитком науки людина не стала кращою. Бо поява науки та техніки є ознакою цивілізації, що бажає чогось іншого, можливо, прямо протилежного, ніж культура.

I. Кант назвав цивілізацію «технічним типом культури», з розвитком якої людина не стає моральнішою. I. Кант зробив висновок: «Ми занадто цивілізовані, але недостатньо культурні». Якщо не відбувається морального розвитку людини, то людство здатне знищити само себе.

На думку М. Бердяєва, у межах цивілізації, де людина експлуатує людину, відбувається розрив людини з Богом, із релігією як джерелом її творчих сил. А це означає, що вона відходить від етичних принципів як основи релігії. Завдання ж людини – у творчому процесі злитися з енергіями Бога, піднятися до Нього, що неможливо без додержання етичних вимог.

Альберт Швейцер, німецький філософ, теолог, лікар, лауреат Нобелівської премії, присвятив проблемі взаємозв'язку культури та етики роботу, яка так і називається «Культура і етика». У її розділах ідеться про погляди автора: «Етика благоговіння перед життям», «Благоговіння перед життям як основа етичного світо- та життєствердження». Основна думка: «Етика є безмежною відповідальністю за все, що живе». Він доводить, що етику не можна обґрунтовувати з огляду на пізнання світу і проголошує її незалежність від світогляду. Вважає, що песимізм пізнання та оптимізм дії, тобто людські практики, цьому є підтвердженням. На думку філософа, людина буде етичною лише тоді, коли священним для неї стане не менше її життя, але й життя всіх тварин і рослин.

Отже, розвиток моралі – це пряме відображення соціокультурних і людських суперечностей, вирішення яких залежить від розвитку духовних начал людства.

Список рекомендованої літератури

Основна

1. Малахов В. А. Етика : курс лекцій. Острог : Вид-во Нац. ун-ту «Острозька академія», 2014. 213 с.
2. Професійна етика юриста : підручник / за ред. В. С. Бліхара ; Львів. держ. ун-т внутр. справ. Львів, Хмельницький : Хмельницький ун-т упр. та права, 2016. 357 с.
3. Фіолевський Д. П. Юридична етика : підручник. Київ : Алерта, 2011. 288 с.

Додаткова

1. Бралаган В. П., Гуцаленко Л. В., Здирко Н. Г. Професійна етика : навч. посіб. Київ : ЦУЛ, 2011. 252 с.
2. Мовчан В. С. Історія і теорія етики. Дрогобич : Коло, 2003. 512 с.
3. Тофтул М. Г. Етика : підручник. 2-ге вид., випр. і доп. Київ : Академія, 2011. 437 с.
4. Чупринський Б. О. Філософсько-правові аспекти формування професійної культури майбутніх юристів : монографія. Луцьк : Захарчук В. В., 2012. 140 с.

Лекція 2

Добро і зло як провідні категорії етики

План

1. Добро і зло як етичні категорії.
2. Критерії добра і зла.
3. Особливості добра і зла.
4. Взаємовідносини добра і зла.
5. Особливості постмодерного розуміння добра і зла.
6. Етика ненасилля.

Основні поняття та терміни теми: добро, зло, благо, цінність, любов, заповідь, гріх, егоїзм, постмодерн, ненасильство.

1. Добро і зло як етичні категорії

Добро і зло – основні категорії етики, оскільки вони – вічний вибір і сенс існування людини.

Добро – це категорія, яка об'єднує все, що має позитивне моральне значення, що відповідає вимогам моралі, відокремлює моральне від аморального та протистоїть злу. Добро розвиває сутність людини, власне, людське в ній.

Зло – це категорія, яка за своїм змістом протилежна добру та висловлює уявлення про аморальне, про те, що суперечить вимогам моралі та заслуговує на осуд. Зло гальмує розвиток людини, нищить у ній людські якості.

Прагнення розкрити таємницю «добра і зла», що завжди протиставлялися, притаманне людині від найдавніших часів. У давньоєгипетській міфології протиставлення добра і зла виражене в суперництві Гора (Озіріса) й Сета. У давньоіндійській – утіленням сил світу є білі боги, носії добра, і чорні демони – носії кривди. У зороастризмі (давньоіранська релігія, VI ст. до н. е.) – це Ормузд (Мудрий Бог, символ добра та життя) і Аріман (всеруйнуюча сила, Бог смерті). У

давньокитайській мудрості добро і зло – це інь і ян. У християнстві й ісламі – Бог і диявол.

Давньогрецька філософія в осмисленні проблем добра і зла ґрунтується на ідеї існування «двох світів». Платон говорить про світ ідей як світ вічної краси й добра, а також про світ чуттєвий, що є плинним і недосконалим, – це світ зла. Однак зло не розглядають як певну субстанційну силу, а лише як вияв непорядкованості (хаос), що в діалектичному зв'язку з космосом (порядок) утворюють цілісність світу. Тобто, зло – хаос, добро – порядок, космос як гармонійно упорядковане ціле. З огляду на це Платон у діалозі «Тімей» розглядав космос як живий, співрозмірний організм, що має розумну душу, а людину – як частину космосу.

2. Критерії добра і зла

У «Британській енциклопедії» здійснений огляд учень провідних мислителів людства, що завершується таким висновком: із часів грецького філософа Сократа й аж до ХХ ст. тривають «постійні суперечки стосовно визначення поняття добродетності та критеріїв добра і зла». І це так. Наприклад, у V ст. до н. е. відомими грецькими вчителями були софісти. Вони вчили, що критерії добра і зла визначають погляди загалу. Одному із софістів належить така думка: «Те, що кожному місту уявляється справедливим і прекрасним, те для нього і є таким, доки воно так вважається».

Речі не можуть бути самі по собі поганими, тобто злими, чи добрими. Того чи іншого значення їм надають самі люди. Наприклад, наукове знання само по собі не буває ні добрим, ні злим. Таким його роблять люди. Або: сокира в руках лісоруба – добро, а в руках убивці – зло.

Проте в усіх культурах світу є вузьке коло понять, які вважають критеріями добра.

- Насамперед, це поняття *любові*, оскільки вона означає рух назустріч іншій людині чи чомусь живому. Це відкритість людини світу, це її рух від себе до іншого. Любов як добро має

місце в усіх релігіях світу, а в християнстві нею названий сам Бог.

Хоча в розумінні любові є певні суперечності. Як говорив Т. Гоббс: «Любовь к соседу – нечто другое, чем любовь к соседке»; «испытывая любовь к соседу, мы желаем добра ему; испытывая любовь к соседке, мы ищем добра для самих себя».

• Безперечними критеріями добра є *загальнолюдські цінності*. Це такі моральні цінності, зміст яких не залежить від конкретних історичних періодів розвитку суспільства чи етнічних традицій, але які в будь-якій культурі існують як вищі або абсолютні цінності. До них належать такі: Бог, Істина, Добро, Краса, Любов.

Сьогодні їх називають *еволюційними цінностями*, тому що лише в прагненні до них людина здатна перевершувати саму себе, ставати кращою, людянішою, виходити на більш високі щаблі розвитку, а отже, відкривати в собі нові сутнісні сили та потенційні можливості.

Проте щодо уявлення про загальнолюдські цінності існують свої суперечності. Наприклад, якщо брати до уваги уявлення М. Я. Данилевського, відомого російського соціолога й культуролога ХІХ ст. про те, що завжди існувало багато різних цивілізацій зі своїми цінностями, то тоді загальнолюдських цінностей як єдиної моральної системи людства дійсно немає.

Але так само ми сьогодні можемо розмірковувати і з приводу *основоположних європейських цінностей*.

Прийнято *виділяти шість ступенів основних європейських цінностей*.

1. Гуманістичне мислення (людина стоїть у центрі подій).
2. Раціональність (раціональне мислення визначається розумом як єдиним джерелом пізнання).
3. Секулярність (відокремлення політики та релігії).
4. Правова держава (вміщує чотири принципи: основні права, розподілення влади, прогнозованість дій держави, механізми безпеки).

5. Демократія (означає політичний порядок, за якого панування ґрунтується на волі народу, а влада підзвітна народові).

6. Права людини як найбільший успіх людського розвитку (вперше рівні права забезпечені всім людям).

Доктор соціології Люк Галман із Тілбурзького університету в Голландії, який працює в межах міжнародного проекту, що досліджує цінності європейців, у відповідь на прохання перерахувати європейські цінності сказав так: «Я не можу відповісти вам прямо». До того ж, він наголосив на тому, що це питання складне, різнобічне й мінливе. «Ні. Це не міф. Але однорідності в цінностях немає. Є різниця між східною та західною частинами Європи, між північною та південною. Різниця залишається». «Як можна стверджувати, що якісь цінності є лише європейськими? Треба шукати, які з них унікальні, які не є цінностями в інших частинах світу, а є лише в Європі».

- *Загальнонаціональні цінності.* Це цінності, що визнають усі представники тієї чи іншої нації. Наприклад, для українців такою цінністю-добром є свобода, рівність, приватна власність, почуття гідності, наявність держави тощо.

Але водночас, цінності однієї нації здатні суперечити цінностям іншої нації. Наприклад, віросповідання як основна релігія нації.

3. Особливості добра і зла

Як етична категорія добро виражає те, що є цінним саме по собі, що сприяє позитивному утвердженню людини в людському способі буття та відкриває перспективу такого утвердження.

Що ж таке моральне зло? Сучасна етика виокремлює *три види зла* як антиблага.

1. *Фізичне зло.* Катастрофічна повінь, цунамі, землетрус, що спричиняють руйнування будівель, комунікацій, загибель

людей тощо. Це фізичне зло, яке до моралі не має жодного відношення.

2. *Соціальне зло.* Урбанізація, безробіття, злочинність, алкоголізм, наркоманія, сирітство за живих батьків є «хворобами» соціуму, прикладами так званого соціального зла. Але таке зло до моралі не має відношення.

Ми називаємо фізичним і соціальним злом усе те, що шкодить продуктивним можливостям буття, заважає реалізації його призначення, руйнує, зокрема, умови й засоби виживання, фізичного та духовного розвитку людини.

3. *Моральне зло.* Моральне зло вкорінене в людській суб'єктивності. Це насильство та злочинність, скупість і грубість, байдужість до інтересів людини й суспільства, крайні форми егоїзму, агресивності, підлість. Тобто, усе, що веде людину до деградації, а її умови до деструкції.

Моральне зло – це свідомі та вольові дії людини, спрямовані на руйнування людини й олюдненого світу. Його специфіка полягає в тому, що воно знищує людське в людині, руйнує саму її сутність.

Тобто, зло – це коли людина його свідомо обирає та відповідним чином діє. Ситуація типу: «хотів як краще, а вийшло, як завжди», злом не є. Це, насамперед, помилка людини, її необізнаність.

Як зауважував колись Б. Паскаль, зло дається всім без зусиль, і воно багатоліке. Добро вимагає зусиль і завжди однакове. Можливо, саме це багатство виявів зла в житті людини й зумовило більш гострий характер проблеми походження морального зла, осягнення причин вибору на користь зла, ніж проблеми морального добра.

4. Взаємовідносини добра і зла

Добро і зло є універсальними протилежностями, що взаємно заперечують одне одного. Водночас добро і зло перебувають у нерозривному взаємозв'язку. Ця ідея конкретизується кількома тезами.

По-перше, добро і зло пізнаються в єдності. Добро розкриває свій зміст через зло, а зло – через зміст добра.

По-друге, знання зла й налаштованість проти нього ще не гарантують торжество добра. Як стверджує відоме прислів'я: «Благими намірами вимощена дорога до пекла». Зло повинне викликати якщо не жах, то відразу. Необхідно ще й виховувати в собі готовність чинити опір злу.

По-третє, добро і зло не просто визначаються одне через інше, вони функціонально взаємозумовлені, тобто добро одержує спонукальну цінність лише в протистоянні злу й на практиці виявляє свою «буттєвість» як неприйняття зла.

По-четверте, ніяких компромісів із носіями зла не може бути (точка зору релігій). Перемога над злом як реальністю можлива лише за допомогою його цілковитого знищення.

Риси певного узагальненого образу зла:

– порушення суб'єктом зла порядку й міри, узгодженості з іншими рівнопорядковими йому одиницями. Так сили хаосу руйнують античний космос, Люцифер повстає проти цілості божественного світоустрою, реакційний клас, за К. Марксом, стає впоперек дороги прогресивного розвитку людства, самозакоханий егоїст порушує гармонію міжлюдських стосунків;

– зосередженість на собі, егоцентризм. Для суб'єкта зла існує, по суті, лише він один, він – центр власного Всесвіту; інтереси навколишнього світу й людей, що його оточують, завжди залишаються для нього чимось значно менш важливим, ніж власні інтереси;

– самоутвердження всупереч іншим і за рахунок цих інших, так само як і за рахунок цілого, до якого належить суб'єкт зла. Так прагнуть самоутвердитися в античному світі елементи хаосу й безладдя, Люцифер починає свій бунт проти Бога заради гордовитого самоутвердження, самоутверджуються та вбачають і в цьому сенс власної активності злочинні угруповання та звичайні егоїсти, що ми їх бачимо навколо себе...

Отже, моральне зло є самоствердженням суб'єкта всупереч інтересам інших суб'єктів, а також цілого, до якого він належить.

5. Особливості постмодерного розуміння добра і зла

Попередні епохи створювали системи досконалої моральності, спрямовуючи людину на шлях наслідування ідеалу. У культурі XIX–XX ст. відчутним став інтерес до зла. Естетичний аспект феномена злого відкрив романтизм. Він показав притягальну силу зла, що може діяти іноді всупереч будь-яким моральним, правовим чи іншим заборонам. Воно здатне провокувати обставини; зло й лякає, і вабить до себе, водночас викликає страх і цікавість.

Етичний аспект ставлення до феномена зла влучно визначив Лев Шестов. Причину інтересу до зла він бачив у тому, що людська думка упродовж сотень і навіть тисяч років шукала відгадку таємниці життя в добрі. Однак «нічого не знайшла, крім теодіцеї та теорій, що заперечували існування й можливість таїни. Добро не виправдало надій, що покладали на нього». Так, зростання інтересу до зла XIX–XX ст. призвело до двох світових війн, загибелі десятків мільйонів людей, газових камер і фашизму.

Із 60 рр. XX ст. інтерес до зла як до розлюднення людини, як до втрати нею традиційно визнаних у європейській культурі позитивних рис, знову став зростати, загрожуючи існуванню людству як такому. Цей витік ми пов'язуємо з переходом суспільства та його культури від модерну до постмодерну.

Постмодерн – це культура постіндустріального, інформаційного суспільства, особливістю якої є певні умонастрої, поширені в усіх сферах людської життєдіяльності: культурі, філософії, політиці, економіці, техніці, науці.

Провідною ідеєю постмодерну стали слова Ф. Ніцше про смерть Бога. Звідси:

1. Нове уявлення про роль науки – робити невеликі відкриття, що у співпраці з політиками легко продаються й тим самим сприяють управлінню суспільством.

2. Уявлення про формування суспільства споживання. Головна мета кожного – хотіти нових благ та брати участь в інформаційних іграх.

3. Антигуманне ставлення до «маленької» людини, яка не бере участі в запиті на все нові наукові відкриття, що продаються.

4. Відмова від добра як вищої європейської цінності. (Сократ – Ідіот; Ісус – хворий на безум). М. Фуко: «шлях від простої людини до людини істинної пролягає через людину безумну»; «лише в ночі безуму можливе світло, те світло, що зникає саме, розсіюючи темряву»; завдання постмодерну в тому, «щоб влаштувати людині надійне сховище на тій землі, де більше немає богів».

5. Негативне ставлення до традиційних цінностей як вищих, зокрема до дружби, любові, чистоти стосунків тощо. Сповідується гомосексуалізм.

Усе це свідчить про те, що «висока» етична мета постмодерну полягає в остаточному «розлюдненні» людини, у втраті нею всіх людських якостей, тим самим у створенні «нової» людини, такої, якою вона захоче себе бачити чи усвідомлювати. Та все-таки ХХІ ст. таку мету постмодерну повинне розвінчати як найбільшу перешкоду розвитку гуманізму та майбутньому людства.

6. Етика ненасилля

Зазвичай, сила сприймається нами як позитивна якість, як добро чи благо. Наприклад, «правий той, хто сильніший», «переможця не судять», «право сили та сила права», сильна воля, сильна влада, сильна рука: сильний – значить гідний поваги.

Інше ставлення викликає насильство. Силувати, примушувати, неволити – «дія образлива, незаконна, свавільна»

(В. Даль), тобто дія, що примушує робити щось усупереч людській волі, бажанню, потребі. Але провести межу між силою та насильством неможливо.

Апологетом насилля був К. Маркс. «*Насильство є повитухою всякого старого суспільства, коли воно вагітне новим. Саме насильство є економічна потенція*». Диктатура пролетаріату – це насильство, зведене в принцип, у ранг закону революції.

Етика ненасилля виникає тоді, коли насильство вже править світом, коли діє беззаконня. Її сутність – це обґрунтування таких принципів і методів вирішення проблем і конфліктів, що виключають застосування насильства над особистістю (морального та фізичного).

«Ненасилля» пов'язане переважно з релігійними доктринами, пацифістськими рухами та відповідними етико-філософськими поглядами. В основі філософії ненасилля лежить заперечення сили як засобу досягнення цілей.

Вважають, що ідеал ненасилля сформульований у Нагорній проповіді Христа (Новий Заповіт). Заповіді непротивлення злу насильством повільно входили у свідомість людей і спочатку здавалися просто нездійсненними: вони суперечили загальноприйнятим нормам моралі, суспільним принципам, природним інстинктам, традиціям. Читаємо: «Хто вдарить тебе в праву щоку твою, зверни до нього й іншу» (Мф. 5, 39). У Нагорній проповіді непротивлення злу розглядають як прояв моральної досконалості людини, її індивідуальної моральної переваги над чужим гріхом. Немноження зла розцінювалося як прояв добра.

Відомими представники ідеї ненасилля є Л. Толстой, М. Ганді, М.-Л. Кінг. Так, *Л. Толстой* (1828–1910) вважав, що визнання необхідності протиставлення злу насильством є не що інше, як виправдання людьми своїх звичних улюблених пороків: помсти, користі, заздрості, властолюбства, боягузтва, злості. На його думку, головна помилка авторів політичних вчень у тому, що вони вважають за можливе за допомогою насильства

об'єднати людей так, щоб вони всі, не противлячись, підкорилися тому самому устрою життя. «Усяке насильство полягає в тому, що одні люди під погрозою страждань чи смерті змушують інших людей робити те, чого не хочуть ті, кого насилують».

Тобто, насилля, на думку Л. Толстого, – це не засіб розв'язання конфліктів і протиріч: воно нічого не створює, а лише руйнує. Той, хто відповідає злом на зло, множить страждання, підсилює нещастя, але не рятує від них ні себе, ні інших: насильство неспроможне, безплідне, руйнівне, антигуманне.

М. Л. Кінг (1929–1968) – американський баптистський проповідник і лідер руху за громадянські права 1960-х років, прихильник тактики ненасилля в боротьбі проти расизму. Нагороджений Нобелівською премією миру 1964 року. Його ім'ям названий «Інститут ненасилля» у м. Нью-Йорку. Промовистою є його робота «Любіть ворогів ваших». Тут містяться не лише обґрунтування принципів універсальної любові до людства, але й рекомендації щодо їх реалізації.

М. Ганді (1869–1948) – індійський державний і політичний діяч, національний герой. Один із керівників та ідеологів національно-визвольних рухів Індії. Сформулював філософію ненасилля, що вплинула на національні та міжнародні рухи прихильників мирних змін.

Основним для Ганді став принцип ненасилля, що припускає дві форми боротьби: неспівробітництво та громадянську непокору. Це так звана сатьяграха – тактика ненасильницької боротьби за незалежність, розроблена М. Ганді на початку ХХ ст. Основна ідея – у прагненні впливати на розсудливість і совість ворога через відмову від насильства та готовність переносити біль і страждання.

Метою сатьяграхи є перетворення суперника на союзника та друга. Вважають, що звернення до совісті ефективніше, ніж погрози та насилля. За теорією Ганді, насилля рано чи пізно призводить до збільшення насилля; ненасилля ж перериває

спіраль зла та уможливило перетворення ворога на однодумця. Ганді розглядав сатяграху не як зброю слабких, а навпаки, як зброю найсильніших духом.

Ці погляди знайшли відображення в його роботі «Моя віра в ненасилля». «Я побачив, – пише Ганді, – що життя проходить серед руйнування і, отже, має існувати закон більш високий, ніж закон руйнування. Лише за такого закону суспільство буде побудовано правильно й розумно, і життя буде варте того, щоб його прожити... Де б не виникала сварка, де б вам не протистояв опонент, скоряйте його любов'ю... цей закон любові діє так, як ніколи не діяв закон руйнування. Закон любові діє так, як діє закон гравітації, незалежно від того, приймаємо ми його чи ні. Так само як учений творить чудеса, по-різному застосовуючи закон природи, так і людина, яка застосовує закон любові, з акуратністю вченого може творити ще більші чудеса».

На межі ХХ–ХХІ ст. виникла потреба спроектувати ідею ненасилля в практичну площину, вивести на рівень соціально-політичних процесів. Ядерна, екологічна, демографічна та антропологічна небезпеки поставили людство перед вибором: або воно відмовиться від насилля, етики боротьби, або взагалі загине. Виходить так, що усвідомлення суто прагматичної аргументації підводить людство до потреби застосування етики ненасилля, довіри та співпраці між людьми й народами.

На думку В. Стьопіна, одна з глобальних проблем сучасності полягає в тому, що людство «стає заручником зброї масового знищення, яку воно саме і створює». Адже люди створюють різні види захисту в прагненні до миру, бажаючи досягти ненасилля у світі, а в результаті це призводить до зростання насилля. Сучасний світ настільки техногенний, що лише ненасилля, на думку дослідника, може стати стратегією майбутнього.

Можливий алгоритм застосування ненасилля в умовах глобалізації:

1. розуміння та виховання через освіту ненасильницьких принципів – гуманності, миру, злагоди, любові, толерантності;
2. створення ненасильницьких організацій та об'єднань людей;
3. посилення та вдосконалення ненасильницьких методів розв'язання конфліктів на державному рівні методом дипломатії та переговорів.

Отже, практика ненасилля веде до діалогу та співпраці, згладжує конфлікти в міжнаціональних, міжрасових, міжнародних і міжрелігійних відносинах. Принцип ненасилля виражає загальнолюдські інтереси та потреби.

Список рекомендованої літератури

Основна

1. Малахов В. А. Етика : курс лекцій. Острог : Вид-во Нац. ун-ту «Острозька академія», 2014. 213 с.
2. Професійна етика юриста : підручник / за ред. В. С. Бліхара ; Львів. держ. ун-т внутр. справ. Львів, Хмельницький : Хмельницький ун-т упр. та права, 2016. 357 с.
3. Фіолевський Д. П. Юридична етика : підручник. Київ : Алерта, 2011. 288 с.

Додаткова

1. Бралатан В. П., Гуцаленко Л. В., Здирко Н. Г. Професійна етика : навч. посіб. Київ : ЦУЛ, 2011. 252 с.
2. Мовчан В. С. Історія і теорія етики. Дрогобич : Коло, 2003. 512 с.
3. Тофтул М. Г. Етика : підручник. 2-ге вид., випр. і доп. Київ : Академія, 2011. 437 с.

Лекція 3

Проблема життя і смерті як об'єкт етичного аналізу

План

1. Світоглядне та регулятивне значення антитези життя і смерті в моралі.
2. Евтаназія як етична проблема сучасності.
3. Смертна кара.
4. Етико-правові проблеми клонування.
5. Сенс життя та щастя. Самогубство як втрата особистістю сенсу життя.

Основні поняття та терміни теми: антитеза, смерть, самогубство, суїцид, евтаназія, клонування, щастя.

1. Світоглядне та регулятивне значення антитези життя і смерті в моралі

Антитеза – риторичне різке протиставлення понять, положень, образів, станів, пов'язаних між собою внутрішнім смыслом. Життя і смерть – одвічна проблема людського існування – це і є антитеза. Вдночас це вічна суперечка між прагненням людини до морального, гідного життя та тлінністю її фізичної істоти. Про цю проблему говорили пророки й засновники релігій, філософи й моралісти, діячі мистецтва й літератури, педагоги й лікарі. Ці поняття закріплюють ключову особливість людського існування взагалі. Адже про людину відомо, що вона здатна ставити собі запитання про своє місце та призначення в цьому світі й також, залежно від відповіді на це запитання, вибирати з-поміж інших можливих варіантів свій власний життєвий шлях.

Із розвитком людського мислення та роздумів людини про життя і смерть ця проблема набувала філософсько-етичної сутності. Її осмисленням займалися такі вчителі людства, як Сократ, Конфуцій, Платон, Лао Цзи, Аристотель та ін. Адже, як говорив Е. Фромм, людина – це єдина тварина, для якої

існування є проблемою; вона мусить її розв'язати, і їй нікуди від цього дітися. Виникнення цієї проблеми у свідомості людей пов'язане з муками совісті, хворобою, нерозділеним коханням, зрадою тощо. Проте головна причина її виникнення полягає в усвідомленні людиною своєї смертності, скінченності існування.

Що ж таке життя? За Ф. Енгельсом, життя є способом існування білкових тіл, що полягає в самооновленні хімічних складових частин цих тіл. А за визначенням відомого канадського біолога Г. Сельє (1907–1982), життя – це процес безперервної адаптації організмів до постійно змінюваних умов зовнішнього та внутрішнього середовища.

Смерть – це постійне припинення функціонування організму як цілого. Смерть теплокровних тварин і людини пов'язана із зупиненням насамперед дихання та кровообігу. Тому виділяють два основних етапи смерті: клінічну смерть і біологічну, або справжню. Усі процеси, пов'язані зі смертю, вивчає тонатологія.

Наприкінці ХХ століття відбулася зміна ставлення людини до смерті. Раніше смерть розглядали як природний кінець життя. Багато захворювань були невиліковні, середня тривалість життя невелика, а дитяча смертність висока. Наприкінці ХХ століття прогрес медичних технологій збільшив тривалість життя часто в поєднанні з його прийнятною якістю. Виникла популярна думка про можливість сповільнити старіння та відтермінувати смерть. Люди частіше стали вмирати не вдома, а в стаціонарах і хосписах, де є емоційна, духовна й медична підтримка.

Проте серйозною етичною проблемою стали випадки значного погіршення якості життя в результаті застосування нових технологій, які істотно відтермінують смерть людини. Виникла потреба вирішувати питання про етичну прийнятність відмови від терапії з підтримки життя або її припинення. Якщо ця тактика припустима, то в чому її відмінність від евтаназії та яка етична оцінка самої евтаназії? Додатковим імпульсом до етичних дебатів про вмирання та смерть став інтенсивний

розвиток трансплантології з необхідністю одержання донорських органів.

Більшість із порушених етичних проблем виявилися безпосередньо пов'язаними з визначенням і критеріями смерті, а також із розробленням тестів, що дозволяють установити факт смерті. Визначення смерті є переважно філософським завданням, розроблення критеріїв смерті – переважно медичним завданням, а вибір тестів для підтвердження таких критеріїв – винятково медичним завданням.

Сьогодні сформульовано три принципові концепції стосовно того, що вважати смертю – серцеву смерть, смерть усього мозку, смерть вищих відділів мозку.

Відповідно до першої концепції людина вмирає лише тоді, коли настає незворотне припинення функцій кровообігу та дихання. У цьому випадку суб'єкт може бути визнаним живим навіть за наявності нефункціонуючого («мертвого») серця чи його видалення. Особливо слід підкреслити, що у визначенні смерті, орієнтованій на серце, міститься критерій необоротності припинення вітальних функцій. Частим і, очевидно, помилковим поглядом клініцистів є оцінювання людей, які перенесли зупинку серця та яких потім успішно реанімували як колишніх «клінічно померлих». Бути померлим – означає необоротну втрату функції кровообігу та дихання. Якщо людина перенесла зупинку серця, а потім була реанімована, виходить, вона ніколи не вмирала, а її органи та тканини продовжували жити. Потенційно ми можемо врятувати таку людину. Людина може вмерти, якщо в неї настає зупинка серцевої діяльності й не проводиться серцево-легенева реанімація, але некоректно вважати її померлою.

Відповідно до концепції смерті усього мозку індивідуума вважають померлим тоді, коли настає незворотне припинення усіх функцій мозку, зокрема й стовбурових. Така концепція заснована на переконанні в тому, що сутністю людини є здатність до інтеграції тілесних (фізичних) функцій. І оскільки вважають, що за таку інтеграцію відповідає мозок, то людина

може вважатися померлою тоді й лише тоді, коли незворотно припиняється функціонування всього мозку.

Концепція смерті всього мозку є загальноприйнятою юридичною базою для трактування смерті в більшості країн світу, за винятком деяких азіатських країн, де така концепція не збігається з традиційними поглядами буддизму.

Нарешті, концепція смерті вищих відділів мозку може бути застосованою до ситуації, коли пацієнт знаходиться в несвідомому стані, а більшість функцій мозку втрачена, але певні стовбурові рефлекси залишаються збереженими. Відповідно до концепції смерті всього мозку, людину *не можна вважати померлою*, поки не будуть утрачені всі функції мозку. Водночас відповідно до концепції смерті вищих відділів мозку така людина може бути визнана померлою лише тоді, коли *вищі функції мозку повністю втрачені*. Точка зору щодо того, які саме функції потрібно вважати в цій ситуації критичними, суперечлива. Існує думка, що такими функціями є функції кори мозку. Однак теоретично можливе збереження деяких моторних функцій кори в разі повної втрати сенсорних функцій. Деякі з прихильників концепції смерті вищих відділів мозку прирівнюють смерть до незворотної втрати свідомості та розумової функції. У будь-якому разі ми маємо справу з проблемою констатації смерті.

Комітет Гарвардської медичної школи вніс таке уніфіковане *визначення смерті*: «Індивідуума, у якого настає або незворотно припинення функцій дихання та кровообігу, або незворотно припинення всіх функцій мозку, зокрема стовбурових, вважають померлим».

2. Евтаназія як етична проблема сучасності

Евтаназія – (грец. *eu* – добре і грец. *θάνατος* – смерть) – практика припинення (або скорочення) лікарем життя людини, яка страждає невиліковним захворюванням, відчуває нестерпні страждання, на задоволення прохання хворого в безболісній або мінімально болісній формі з метою припинення страждань.

Іншими словами, еутаназія – це добровільний крок в обійми смерті, та варто зауважити, що вона не є самогубством.

Папа Іван Павло II так визначив термін «еутаназія»: «Еутаназія – це дія або бездіяльність, що за своєю природою чи наміром виконавця спричиняє смерть із метою уникнути будь-якого страждання».

Термін «еутаназія» вперше вжито Ф. Беконом у XVII ст. для визначення «легкої смерті».

Більшість лікарів в усі часи відповідали на запитання про право на еутаназію – ні, лікар не має на це права. До того ж, поки у хворого жевріє вогник життя й не зафіксовано ознак біологічної смерті, він зобов'язаний усіма засобами боротися за життя.

Еутаназія може бути активною, коли для полегшення смерті застосовуються певні медикаментозні засоби чи дії, та пасивною, коли припиняється боротьба за життя людини. Також існує еутаназія новонароджених (із вадами розвитку) й соціальна еутаназія (економічно вмотивована відмова від лікування безнадійно хворого для збереження коштів на лікування виліковної людини).

Ідея еутаназії має не лише прихильників, а й противників. Ще у жовтні 1987 р. в Іспанії 39 Всесвітня медична асамблея ухвалила Декларацію про еутаназію, у якій остання як акт навмисного позбавлення життя пацієнта (навіть на прохання його самого або на підставі подібного прохання його близьких) була визнана неетичною. Категорично проти «вбивства з милосердя» також Американська медична асоціація (АМА). Усі види еутаназії заборонені в Польщі, Росії, Англії, у деяких штатах Америки, на Філіппінах.

В Україні еутаназія заборонена законом і розглядається як умисне вбивство. У законодавстві України взагалі не використовують термін «еутаназія». Акцентовано лише на забороні задоволення прохання фізичної особи про припинення її життя, без застосування самого терміну.

Країни, де евтаназію проводять легально, – Швейцарія (з 1941 р.), Нідерланди (з 2001 р.), Бельгія (з 2002 р.), Франція (з 2004 р.), Люксембург (з 2008 р.), Німеччина (з 2015 р.). Так, у Нідерландах за приблизними підрахунками до 10 тис. хворих на рак закінчили життя в такий спосіб. У Бельгії за «кодексом пацієнта» з проханням про евтаназію можуть звертатися навіть 12-літні діти. У Швейцарії дозволена евтаназія для іноземців – прихильників суїцидального туризму.

Методика полягає в ін'єкції смертельної дози кураре на тлі глибокого «барбітуратного» сну. Водночас лікар, який виконує процедуру, зобов'язаний:

- переконатися, що прохання пацієнта добровільне та обдумане;
- упевнитися, що страждання пацієнта нестерпні й немає жодної перспективи поліпшення стану його здоров'я;
- інформувати пацієнта про його стан на даний момент і про подальший прогноз;
- прийти разом із пацієнтом до висновку, що немає іншої альтернативи;
- проконсультуватися ще хоча б з одним незалежним фахівцем, який повинен оглянути пацієнта й дати письмовий висновок;
- надати належне медичне обслуговування й увагу під час здійснення евтаназії.

Наведемо деякі факти для роздумів щодо евтаназії. У 1995 р. в Нідерландах 3 600 людей померли в результаті самовбивства за допомогою лікаря. Але за даними зарубіжних дослідників, життям 900 хворих розпорядилися без їх відома, і близько 1 900 смертельних випадків сталося, коли лікарі збільшували дози знеболювальних препаратів із наміром прискорити настання смерті. Тобто законодавство Нідерландів перейшло від евтаназії для невиліковно хворих до евтаназії для хронічних хворих, від евтаназії при фізичних захворюваннях до евтаназії в разі психічних розладів, і від добровільної евтаназії до примусової. Із цього приводу директор британського альянсу

«Гурбота, а не смерть» д-р Пітер Сондерс заявив: «Ми бачили, що спочатку в Голандії почали вбивати дорослих дієздатних, що знаходяться в термінальній стадії хвороби. Потім настала черга дітей, людей похилого віку з деменцією та психічно хворих». «Як тільки ми погодимося, що в деяких умовах можна забирати життя людей, життя яких нібито не потребує продовження, розширення списку таких умов – неминуче. Процес вийде з-під контролю».

Цікавий досвід щодо цієї проблеми пов'язаний із законодавством Швейцарії, у якому немає конкретного закону про декриміналізацію евтаназії. Проте її Кримінальний кодекс (ст.114) визначає, що особа, яка вчинила вбивство зі співчуття до жертви, не підлягає покаранню. А в ст. 115 Кодексу вказано, що зазначене діяння, учинене з егоїстичного мотиву, призводить до покарання. Цю статтю, починаючи з 1942 р., застосовували лише одного разу, і тоді її метою було звільнення від покарання особи, яка надала іншій особі знаряддя для здійснення самогубства.

Незважаючи на заборону евтаназії, випадки її застосування почастишали, і в цьому зізнаються самі лікарі. Наприклад, колишній директор ООН із медицини американський лікар Майкл Горвін зізнався, що допоміг піти з життя 50 своїм хворим.

Чверть століття громадськість усього світу стежила за діяльністю послідовного прихильника практичної евтаназії – американського лікаря Джека Кеворкяна, який зупинив життя 130 хворих. Одні вважають його гуманістом, інші – убивцею. Багаторічний позов із судами штату Мічиган закінчився його осудом. Разом із тим була ухвалена евтаназія 37-го президента США Річарда Ніксона. Після першого інсульту він написав звертання до лікарів із проханням не використовувати штучні методи продовження його життя у випадку повторення крововиливу в мозок, коли він уже не зможе виразити свою волю.

Свідомо припинив приймати ліки після консультації з особистим лікарем і складання заповіту президент Франції Франсуа Міттеран, що страждав на останню стадію раку. І в цьому випадку в пресі відзначали мужність іменитого хворого, бажання бути хазяїном власної долі.

Отже, легалізація евтаназії пов'язана не лише з додержанням права людини розпоряджатися власним життям, а і з порушення моральності й порядності.

3. Смертна кара

Смертна кара – проблема насамперед соціально-політична, ніж біоетична. Вона застосовна як вища міра покарання за особливо тяжкий злочин, установлений державою. Смерть – головний інструмент державної влади, без застосування або погрози яким її не стануть серйозно сприймати.

Смертна кара відома більшості країн світу. Вона з'явилася тоді, коли держава взяла на себе функцію виконання покарання за вчинені злочини. За часів Київської Русі смертна кара передбачалася «Руською Правдою». Поширеною була вона також згідно з «Правами, за якими судиться малоросійський народ» (1734). Козаки застосовували таке покарання за найтяжчі злочини. Військовими артикулами Петра I смертна кара встановлювалася за 123 злочини. Цариця Єлизавета Петрівна призупинила виконання смертної кари, хоча й не скасувала остаточно цей вид покарання.

На початку XX століття смертну кару в Російській імперії застосовували як зняряддя боротьби з опозиційними владі силами в суспільстві. У Радянському Союзі вона передбачалася за державні та деякі інші злочини. Указом Президії ВР СРСР від 26 травня 1947 року було скасовано смертну кару в мирний час і замінено на засудження до 25 років виправно-трудоуних таборів. Але вже через три роки «за заявами від профспілок, селянських об'єднань» указом Президії ВР СРСР від 12 січня 1950 року

відновили застосування смертної кари до зрадників батьківщини, шпигунів, диверсантів.

Усередині 1990-х рр. смертна кара була повністю *відмінена більше, ніж в 70 країнах*, а більше ніж у 90 збережена. Але і в них смертну кару фактично не застосовують уже декілька років. Зберегли смертну кару всі арабські країни (зокрема за гомосексуалізм, згвалтування, зраду дружини, відступ від ісламу тощо), Китай, ряд середньоазіатських та африканських держав, а також 38 штатів США.

Майже увесь час після здобуття Україною незалежності тривали суперечки щодо застосування смертної кари. Це пов'язано з дедалі більшою криміналізацією суспільства, різким зростанням кількості навмисних убивств за обтяжуючих обставин. Виявилася очевидною неспроможність держави забезпечити невід'ємне право людини на життя.

Відсутність смертної кари є обов'язковою умовою для перебування держави в Раді Європи. Це стало однією з причин скасування смертної кари в Україні, де мораторій на виконання смертних вироків уперше почав діяти в 1995 році, незадовго до вступу в цю міжнародну організацію. Проте через кілька місяців смертні вирoki знову продовжили виконувати, дійшовши висновку, що рішення про мораторій було ухвалено без додержання належної процедури. Такий стан речей міг призвести до виключення України з Ради Європи, але в 1997 році мораторій на виконання смертних вироків знову почав діяти, і з тих пір в Україні вже ніколи нікого не страчували.

29 грудня 1999 року Конституційний Суд України визнав, що смертна кара суперечить Конституції України, чим остаточно заклав шлях до її відновлення. У зв'язку з цим у 2000 році Верховна Рада України внесла зміни до Кримінального кодексу України, якими остаточно вилучила поняття «смертна кара» з офіційного списку кримінальних покарань України.

Видом смертної кари, що застосовували раніше в новітній Україні, завжди був розстріл, як і в усіх інших державах, що утворились у результаті розпаду СРСР.

Ставлення до смертної кари не є однаковим – там, де вона практикується, обговорюється її скасування; у країнах, де вона скасована, є прихильники її відновлення. Країни, де була скасована смертна кара, керувалися ідеєю гуманізації суспільства. Ні в одній країні Європи, де було скасовано смертну кару, не проводили референдуми, її відміняли не через народне волевиявлення. Але скрізь на момент скасування проводили опитування, що показали велику кількість населення, яке підтримувало збереження такого виду покарання.

Наявність смертної кари є негативним чинником, що закріплює застарілі моральні норми, гальмує гуманістичний розвиток суспільства та знижує рівень його правової та моральної культури.

Папа Франциск стверджує: «ніколи неможливо досягти справедливості, вбиваючи людську істоту». Убивство засудженого не прирівнюється до справедливості, оскільки справжньою справедливістю є дати другий шанс людині, що скоїла злочин, для покаяння та ресоціалізації.

4. Етико-правові проблеми клонування

Клонування – процедура вирощування нового організму з однієї-єдиної клітини другого організму, тобто розмноження не статевим методом, а лабораторним. Ця методика з'явилася в рослинництві та скотарстві як один із способів селекції кращих сортів рослин, порід худоби. Сьогодні вже є цілком життєздатні дорослі екземпляри клонованих тварин (мишей, овець, свиней тощо).

Сучасні вчені та журналісти активно обговорюють можливість клонування людини, зокрема зі збережених клітин померлого організму. Мова йде про одержання наших біологічних копій, штучних близнюків. Церква та консервативні політики виступають проти. Адже відтворюючи організм, не можна відтворити душу, психіку особистості. Поява різних особистостей в однакових тілах може мати соціально-психологічні наслідки. Уже з'явилися групи екстремістів, які

заявили про підготовку клонування людей, зокрема типу Гітлера. Займатися цим експериментом вони мають намір на кораблі в міжнародних водах, аби уникнути суду у своїх країнах (за спробу клонувати людину в країнах, які це заборонили, передбачено від 5 до 20 років позбавлення волі).

З іншого боку, методом клонування можна одержати штучні органи, за якістю й ціною прийнятні для трансплантації хворому. У такий спосіб можна вирішити також і безпліддя в жінок.

У ряді країн, починаючи зі США, спроби клонувати людину заборонені законодавчо. У 1998 р. Рада Європи ухвалила конвенцію про права людини в біомедицині, одним із пунктів якої є штучна репродукція людей (до цих пір цю конвенцію ратифікували 19 європейських країн із 40); в ООН підготовлено документ про всезагальну заборону клонування, що прирівнюють до злочинів проти людства.

Однією з перешкод на шляху приєднання України до Конвенції була відсутність спеціального державного органа, який би розробляв і реалізував політику в галузі біоетики. Нині цієї перешкоди вже не існує. Проте важливо розробити ефективний правовий механізм реалізації вимог Конвенції, що забезпечуватиме наявність у законодавстві заходів щодо юридичної відповідальності. Зокрема, у проекті Кримінального кодексу України передбачалася кримінальна відповідальність за проведення досліджень із метою відтворення людини методом клонування. Однак цей пункт із Кодексу вилучили. Така норма видається необхідною, її диспозиція повинна містити вказівку на незаконність подібних досліджень.

Деякі аргументи, що засвідчують необхідність заборони клонування з морального погляду:

1) клонування порушує людську гідність, зводить людське життя до рівня «біологічного матеріалу»;

2) воно відділяє сферу дітонародження від правдивого людського контексту подружнього акту;

3) засвідчує брак поваги до людських ембріонів, що будуть знищені, щоб успішно могла відбутися репродукція цього типу (так, під час клонування вівці Доллі було здійснено 277 спроб, 8 із них доведено до ембріональної стадії, у результаті чого народилася лише одна вівця);

4) клонування – це радикальна маніпуляція розмноженням людини, за якої порушуються особові відносини між батьками та дітьми, що може призвести до зникнення поняття сім'ї та сімейних стосунків;

5) клонування є недопустимим з огляду на гідність клонованої особи. Кожна людина має право на свою унікальність та неповторність. Її тіло та генотип також є інтегральним елементом гідності й унікальності, тоді як клонована істота – це завжди «копія» когось іншого, що може призвести до втрати власної ідентичності, до відчуття меншовартості;

6) клонування породжує небезпеку суспільної маніпуляції в евгенічному напрямку, вибору «генетично кращих» людей;

7) створення «клонів» живих осіб виключно як джерела для трансплантації органів є зведенням людини до рівня предмета вжитку, що цілковито недопустимо з погляду християнського персоналізму.

Отже, проблема клонування людини має не лише моральні аспекти. Її необхідно розглядати ширше, у контексті прогресу науки, можливості та необхідності його регламентації, зокрема правової. Йдеться про правову регламентацію клонування людини на національному й міжнародному рівнях. Це той випадок, коли правовий вплив має застережний характер і дає можливість простежити за виникненням та розвитком нової галузі правового регулювання.

5. Сенс життя та щастя. Самогубство як наслідок втрати особистістю сенсу життя

Наше життя унікальне, воно одне й неповторне. Кожна людина шукає свій шлях, як його прожити, і шукає відповіді на одвічне питання «Навіщо я живу?». Це питання хвилювало та хвилює все людство. Філософи, теологи, художники, письменники усіх часів зверталися до цієї болючої теми.

Серед наукових досліджень значне місце посідають різноманітні твердження та гіпотези про сенс життя. Ці відповіді формували науку.

Г. Сковорода – видатний український філософ, сенс людського життя бачив у пізнанні світу й самого себе, прагнуч зрозуміти світ, а для цього багато навчався, подорожував, спілкувався з простими людьми.

Розуміння сенсу життя пов'язують із моральними цінностями, які суспільство створює упродовж його історії, а особистість – упродовж життя. Та в сучасному світі сенс життя не має морального змісту. У людей, на жаль, переважає прагнення до задоволення лише своїх бажань, пристрастей, найчастіше за рахунок інших, завдаючи їм болю. Часто таке трапляється через відсутність етичного виховання та зневіру в себе. Адже люди перестають цінувати життя як повноту, зосереджуючись лише на матеріальних потребах.

З огляду на це сенс життя – це етична проблема, що має спільні риси з визначенням мети існування, з духовним і моральним становленням особистості, її ціннісними орієнтирами та розумінням щастя.

Для кожної людини слово «щастя» має різні значення, для когось – це зароблені великі гроші, для іншого – це здоров'я близьких людей. Та, можливо, люди помиляються у своїх судженнях?

Щастя – це психоемоційний стан людини, яка має відчуття піднесеності та цілковитого задоволення життям. Вона перебуває у стані безмежної, феєричної радості. Без щастя

людина не може жити, бо без нього людина впадає в депресію, у неї з'являються погане самопочуття та роздратованість.

Щастя є найвищим проявом утілення сенсу життя людини. Без розуміння сенсу людського життя неможливо усвідомити, як людина може бути щасливою. У нашій уяві слово «щастя» зазвичай асоціюється з позитивним емоційним станом, коли людина знаходиться на високому ступені піднесеності та внутрішнього задоволення. Л. Толстой говорив, що щастя полягає не в тому, щоб щось робити повсякчас, що тобі заманеться, а в тому, щоб тобі хотілося того, що ти робиш.

Отже, «щастя» і «сене життя» – це тісно пов'язані між собою поняття, що належать до етичних категорій і відображають моральну свідомість людини. У цих поняттях поєднується увесь її духовний досвід, смисложиттєві виміри та цілі. Людина вважає щастя головною метою усіх своїх зусиль.

Самогубство як наслідок втрати особистістю сенсу життя. Самогубство або суїцид – це дія умисного спричинення власної смерті. За даними ВООЗ людей, що скоїли самогубство у суспільстві щорічно нараховують більше 500 000, близько 7 000 000 спроб зробити це. Тільки 20 % серед них психічно хворих, 30 % – алкоголіки. Решта – це переважно здорові люди. Характерно, що суїцид зростає не лише в кризові, а і в благополучні періоди.

Суспільство неоднозначно ставиться до суїциду. У православ'ї суїцид вважають страшним гріхом проти волі Бога. В умовах тоталітаризму, зокрема в Радянському Союзі, вважали, що на нього здатен або психічно хворий, якого далі примусово треба лікувати, або звичайна людина, яку за спробу суїциду треба покарати. За морським уставом Петра Великого невдаха матроса-самогубця треба було привести до тями і без суду повісити.

На сьогодні жодна країна Європи не визнає самогубство або спробу його вчинити за злочин. Англія та Уельс виключили суїцид із переліку карних злочинів, ухваливши Закон про

самогубство від 1961 р. У США також суїцид не вважають злочином, але за спроби його вчинення можуть штрафувати.

Цікавою про причини самогубства є думка М. Бердяєва, який, спостерігаючи за білогвардійцями в еміграції, цій проблемі приділив особливу увагу. М. Бердяєв вважав, що для людини найстрашнішим, тим, чого вона не здатна витримати, є втрата сенсу життя, відсутність його мети. Можна стерпіти біль, хворобу, матеріальну скруту, незабезпеченість майбутнього (адже сил у людині більше, ніж вона думає), а от безцільність життя, розуміння даремності всіх своїх страждань часто є для неї нестерпними. Для того, щоб такі випробування витримати, необхідно усвідомлювати, що те, що відбувається, має якийсь смисл, що воно не є втратою, а тому недаремне.

Самовбивця – завжди егоцентрик, для нього немає більше ні Бога, ні світу, ні інших людей, є лише він сам. Для нього немає навіть тих людей, через яких він хоче покінчити з життям. Тому побороти волю до самогубства – значить забути про себе, подолати егоцентризм і подумати про інших.

Як релігійний філософ М. Бердяєв вважав, що боротьба проти суїциду, проти самогубствих настроїв завжди є боротьбою за релігійний сенс життя, за образ і подобу Бога в людині.

Отже, евтаназія, клонування, смертна кара, суїцид завжди будуть актуальними етичними проблемами, що перебувають на межі з правовою сферою, оскільки пов'язані з питаннями життя і смерті людини.

Список рекомендованої літератури

Основна

1. Малахов В. А. Етика : курс лекцій. Острог : Вид-во Нац. ун-ту «Острозька академія», 2014. 213 с.
2. Професійна етика юриста : підручник / за ред. В. С. Бліхара; Львів. держ. ун-т внутр. справ. Львів, Хмельницький : Хмельницький ун-т упр. та права, 2016. 357 с.
3. Тофтул М. Г. Етика : підручник. Київ: Академія, 2011. 437 с.

Додаткова

1. Бердяев Н. О самоубийстве. Москва : МГУ, 1992. 23 с.
2. Бралатан В. П., Гуцаленко Л. В., Здирко Н. Г. Професійна етика : навч. посіб. Київ : ЦУЛ, 2011. 252 с.
3. Етика : навч. посіб. / В. О. Лозовий, М. І. Панов та ін. ; за ред. В. О. Лозового. Київ : Юрінком Інтер, 2002. 224 с.
4. Чупринський Б. О. Філософсько-правові аспекти формування професійної культури майбутніх юристів : монографія. Луцьк : Захарчук В. В., 2012. 140 с.

Лекція 4

Етика юриста: поняття, предмет, специфіка

План

1. Поняття та предмет етики юриста.
2. Співвідношення права та моралі.
3. Особливості професії юриста.
4. Моральні якості юриста.
5. Закон і моральна відповідальність юриста.

Основні поняття та терміни теми: закон, обов'язок, професійний обов'язок юриста, колізія.

1. Поняття та предмет етики юриста

Кожен із нас розуміє, що в таких професіях як лікар, учитель або юрист є певна специфіка роботи, якій притаманні певні моральні норми та вимоги, за допомогою яких реалізуються відносини. У професії юриста моральні норми та вимоги стоять чи не на першому місці, бо він має справу, пов'язану з життям і смертю, честю та гідністю людей. Залежно від того, якими моральними якостями наділений сам юрист, може вирішуватися доля інших. З огляду на це необхідність додержання юристом виробленої суспільством системи моральних принципів, приписів і норм стосовно його професійної діяльності є ключовою вимогою етики юриста.

Етика юриста – це вид професійної етики, що досліджує застосування загальних норм моралі під час здійснення специфічної професійної діяльності юристами, зокрема моральні проблеми, що виникають під час такого застосування. До кола її завдань входить дослідження моральних відхилень і вад у діяльності посадових осіб судової та правоохоронної систем, визначенні розмірів моральної недуги працівників останніх, виявлення причин, що роблять можливим їх існування та формулювання рецептів їх послаблення.

Етика юриста – це система моральних принципів і норм, які сформувалися як результат почуттів, знань, потреб, переконань, що виражають у моральній поведінці юриста гармонію внутрішніх переконань і їх зовнішніх проявів. Це природне ядро професійної культури юриста як особи, обов’язок якої – морально діяти під час виконання службових обов’язків. Така особа не приймає неморальну діяльність, погрози, психологічний тиск, різні види насильства, негуманні засоби вирішення юридичних питань.

Етика юриста переносить досліджувані етикою абстрактні моральні категорії на практичний ґрунт, пропонує способи втілення їх у реальне життя, сприяє моралізації професійної діяльності, додає їй морального змісту.

Предметом етики юриста є відношення або ставлення спеціаліста, професіонала до змісту та цінностей права, законодавчих норм, правил, і реалізація цього відношення в професійній діяльності. Відповідно, предмет етики юриста містить значне проблемне поле:

- історію становлення та взаємозв’язків моралі та права як соціальних регуляторів;
- формування ідейних підвалин науки (етико-правові вчення), понятійно-категоріального апарату;
- етичну аксіологію професійної діяльності юриста;
- юридичну деонтологію;
- судову етику;
- професійну мораль (моральні якості професіонала-юриста).

Особливості предмета етики юристів проявляються в специфіці моральних проблем їх професійної діяльності. Предмет вивчення також визначає загальну спрямованість цієї навчальної дисципліни, що повинна сформулювати основи професійної належності до обраної спеціальності; визначити поняття й зміст професійної честі та професійного обов’язку, розкрити моральні засади здійснення майбутньої практичної діяльності, виробити певний імунітет до професійно-моральної

деформації в процесі безпосереднього контакту з представниками кримінального світу.

Суб'єктом етики юриста є спеціаліст, який безпосередньо реалізує в професійній практиці своє ставлення до права. Адже закон по-різному може бути використаний, і це залежить переважно не від закону, а від особи, яка його застосовує. У суб'єкта етики юриста на першому місці опиняється знання нормативних документів і вміння їх застосовувати, тобто знання букви закону, а не ціннісне відношення. До того ж, у юриста-фахівця знання може не збігатися із внутрішньою моральною оцінкою норми закону. У такому разі виникає внутрішній конфлікт між особистою людською позицією та позицією спеціаліста. Саме такі проблеми й повинна досліджувати етика юриста.

Структура етики юриста містить три елементи:

- моральна діяльність юриста та її специфічні особливості;
- моральні відносини у сфері права та правозастосування;
- особливості професійно-етичної свідомості працівників правоохоронних органів.

Для глибшого розуміння професійної етики юристів важливо усвідомити, *по-перше*, кодекси поведінки, належний тип моральних відносин між людьми, які залучені до цієї професійної діяльності. *По-друге*, соціально-філософське тлумачення культурно-гуманістичного призначення цієї професії, що дозволяє вибирати власну лінію поведінки в процесі виконання свого професійного обов'язку. Так само це необхідно, щоб розбиратися в собі та інших, розуміти сутність подій, із повною відповідальністю реалізовувати свою свободу.

Саме тому предмет етики юриста визначає специфічну спрямованість цієї навчальної дисципліни, яка повинна:

- розвинути інтерес до цього виду діяльності як до правової професії широкого спрямування;
- визначити поняття та зміст професійної честі, розкрити моральні основи майбутньої професійної діяльності;

– виробити імунітет до професійно-моральної деформації в процесі безпосереднього спілкування з тими, хто переступив закон.

Усе це в комплексі виробляє вміння та навички додержання службового етикету в конкретних ситуаціях службової та позаслужбової діяльності.

Підвалини ґрунтовних досліджень у галузі етики юриста було закладено у вступній лекції «Моральні засади в кримінальному процесі» курсу кримінального судочинства, підготовленого для слухачів Імператорського Олександрівського ліцею відомим російським юристом і громадським діячем Анатолієм Федоровичем Коні (1844–1927). Беручи до уваги певні тенденції в розвитку сучасного йому суспільства, А. Ф. Коні стверджував, що за нових обставин особливого значення набуває етична та суспільно-правова діяльність судді в усіх її проявах.

У радянській період проблеми етики юриста тривалий час не досліджували. Причиною цього було те, що знаходилися послідовні противники таких досліджень у вищих ешелонах влади (наприклад, відомий А. Я. Вишинський, прокурор СРСР у 1933–1939 рр., академік АН СРСР).

У 1970-ті–1980-ті роки серед науковців розпочалися жваві дискусії щодо необхідності подальшого розвитку проблем професійної юридичної етики, з'явилися перші монографічні та колективні роботи, у яких висвітлювалися різні сторони предмета етики юриста. В Україні одним із перших дослідників проблем етики юриста був професор Київського державного університету імені Тараса Шевченка Є. Г. Федоренко. У 1980 р. у Києві видано його посібник «Професійна етика», у якому спеціальний розділ присвячено етиці юриста.

2. Співвідношення права та моралі

Мораль – це сукупність норм і принципів, що регулюють поведінку людей із позицій добра і зла, справедливого й несправедливого тощо.

Право – це система загальнообов’язкових, формально визначених юридичних норм, що виражають суспільну, класову волю (конкретні інтереси суспільства, класів тощо), установлених державою та спрямованих на врегулювання суспільних відносин.

Моральні норми являють собою особливий тип соціальних норм, що поширюються на всіх і втілюють у собі вищі моральні цінності (добро, честь, гідність, порядність, обов’язок тощо). Вони є вимогами до людини як до члена певного суспільства. Дієвість цих вимог залежить від ступеня їх засвоєння людиною, від формування її внутрішніх уявлень, переконань щодо власної та чужої поведінки, від її самоконтролю, який називається «совістю».

Єдність між правом і мораллю обумовлена тим, що вони:

- у системі соціальних норм є найбільш універсальними й поширюються на все суспільство;

- мають єдиний об’єкт регулювання – суспільні відносини;

- мають загальну мету – регулювати поведінку людей, формувати громадянське суспільство, правову державу;

- визначають межі свободи особистості;

- є досягненням цивілізації і культури;

- ґрунтуються на єдиних соціально-економічних і духовних відносинах;

- виходять у результаті від суспільства.

Різниця між правом і мораллю:

- за походженням (якщо мораль виникає разом із суспільством, то право – разом із державою);

- за формою вираження (якщо мораль міститься в суспільній свідомості, то право – у спеціальних нормативних актах і має письмову форму);

- за сферою дії (якщо мораль може регулювати майже всі суспільні відносини, то право – найбільш важливі й лише ті, що можна організувати; воно не має можливості впорядковувати відносини смаку, моди, любові, дружби, товариства тощо);

– за часом уведення в дію (якщо моральні норми вводяться в дію в міру їх усвідомлення, то правові – у конкретно встановлений термін);

– за способом забезпечення (якщо норми моралі забезпечуються заходами громадського впливу, то норми права – заходами державного впливу);

– за критеріями оцінювання (якщо норми моралі регулюють суспільні відносини з позиції добра і зла, справедливого й несправедливого, то норми права з точки зору законного й незаконного, правомірного й неправомірного);

– за характером однорідності (якщо в межах однієї країни може існувати лише одна правова система, то моральних систем може бути декілька – мораль усього суспільства, класів, соціальних груп, професійних верств тощо).

Право та мораль взаємодіють між собою в процесі упорядкування суспільних відносин. Їх вимоги багато в чому збігаються: той, хто засуджує право, засуджує зазвичай і мораль, і навпаки. Багато правових норм походить із моральних («не убий», «не вкради» тощо).

У процесі впорядкування суспільних відносин право та мораль підтримують одне одного. Адже не випадково Геракліт свого часу сказав, що «закони зобов'язані своєю силою звичаям», бо моральні вимоги, впливаючи на свідомість людей, формують сприятливий ґрунт для реалізації юридичних приписів.

Зі свого боку право закріплює та захищає моральні цінності. Воно може, наприклад, забезпечувати компенсацію моральної шкоди. Під час визначення розмірів компенсації моральної шкоди суд бере до уваги ступінь вини порушника та інші обставини. Суд також ураховує ступінь фізичних і моральних страждань, пов'язаних з індивідуальними особливостями особи, якій заподіяно шкоду.

Водночас також можливі протиріччя між розглянутими категоріями, якщо одна й та сама ситуація може регулюватися по-різному з боку права та моралі.

Якщо право розходиться з моральністю в оцінюванні тих або інших явищ, то це зазвичай не зміцнює його позицій у суспільстві, не посилює впливу на свідомість людей, а саме навпаки. Наприклад, у разі вирішення такої глибоко моральної проблеми, як імунітет свідка в судочинстві, як показала практика, допустимі не всі правові засоби. Тут право не має йти «далі моралі» та висувати якісь суто специфічні вимоги. У разі свідчення близьких родичів, наприклад, можуть суперечити один одному два обов'язки (два обмеження): з одного боку, правовий (вимагає говорити правду); з іншого – моральний (вимагає не завдавати шкоди своєму близькому). Подібна колізія призводить до моральних потрясінь (розпаду сім'ї, розриву родинних відносин тощо), або до злочинів (лжесвідчення, ухилення від давання показань). У будь-якому разі людина, суспільство та держава в результаті не зацікавлені в таких ситуаціях.

Із позиції правового прогресу моральна оцінка права, незалежно від відмінностей її критеріїв у часи різних історичних епох, завжди була головним імпульсом його розвитку, найважливішим чинником гуманізації та вдосконалення правових систем.

3. Особливості професії юриста

Об'єктивною основою специфіки моралі й етики юриста є особливості його професійної діяльності. Юристи належать до представників влади, посадових осіб, які здійснюють відповідні повноваження. Вони мають особливі повноваження щодо захисту інтересів держави, суспільства та громадян від різних посягань. Усе це вимагає від них неабиякої відповідальності. Закон нерідко прямо визначає державний характер рішень, що ухвалюють юристи. Наприклад, вироки з кримінальних справ і рішення з цивільних виносять від імені держави; прокурор здійснює нагляд за виконанням законів і підтримує державне обвинувачення. Одягнувши форму працівника органів

внутрішніх справ, людина стає своєрідним символом Закону й Держави.

Діяльність судді, прокурора, слідчого стосується безпосередніх прав громадян і часто визначає долю людей, їх життя, здоров'я, благополуччя. Саме тому вона повинна чітко відповідати законам держави та високим моральним нормам.

Специфікою діяльності юристів вважають і те, що всі їх дії детально врегульовано законом. І, якщо закони не суперечать вселюдським нормам моралі, то діяльність юриста переважно залежить від його професійних знань, умінь і навичок та особистого бажання діяти відповідно до законів. У тоталітарних державах робота юристів складніша, оскільки вимоги права та моралі часто не збігаються, панує свавілля, ігноруються закони. У таких реаліях необхідною, хоч і недостатньою, умовою збереження людяності є відмова від професії юриста. Відмова юриста від чинного законодавства, оскільки воно суперечить вселюдським нормам моралі, вимагає зусиль, на які не кожен здатний.

У демократичній державі відхід від закону, порушення, перекручення, хибне його тлумачення та застосування розцінюють як аморальний вчинок, що суперечить нормам етики юриста. Нерідко аморальними вважають не лише свідомі порушення закону, а й неправильні, протизаконні дії та рішення, спричинені небажанням глибоко оволодіти необхідними знаннями й постійно їх удосконалювати, неохайністю, неорганізованістю, відсутністю внутрішньої дисципліни та належної поваги до права.

Якщо вимоги моралі та права співпадають, то юрист повинен визнати виняткову важливість принципу діяльності органів юстиції, що зобов'язує підпорядковуватися лише закону. Цей принцип дієвий лише за умови незалежності юриста. Суддя, прокурор, слідчий не мають права керуватися у своїй професійній діяльності вказівками, порадами, проханнями осіб та установ навіть найвищого статусу. Юрист особисто відповідальний за законність чи незаконність своїх дій і рішень

як перед державою, суспільством, людьми, так і перед своєю моральною свідомістю, совістю.

Специфічними ознаками професійної діяльності юриста є гласність, контроль громадськості, громадської думки. Тому розгляд справ у судах зазвичай відбувається відкрито, а вирoki завжди оголошують публічно.

Суддя, прокурор, слідчий реалізують свої повноваження у сфері соціальних та особистих відносин. Беручи участь у вирішенні найрізноманітніших конфліктів, юристи несуть особливу правову й моральну відповідальність за свої дії, рішення та навіть за поведінку і вчинки поза сферою професійної діяльності.

Представники юридичної професії у своїй службовій діяльності та повсякденному житті повинні керуватися вселюдськими нормами моралі. Іноді загальні моральні норми не спрацьовують, а вчинок юриста не можна вважати високоморальним, оскільки він ігнорує специфічні моральні норми представників цієї професії. Наприклад, адвокат, одержавши від підсудного інформацію-зізнання в злочині, не може виступати на суді свідком проти обвинувачуваного як із точки зору права, так і згідно з принципами моралі.

Отже, специфічні норми моралі юриста не повинні суперечити принципам і нормам уселюдської моралі, а лише доповнювати й конкретизувати їх з огляду діяльності юриста.

Завдання етики юристів полягає в гуманізації їх моралі. Вона орієнтує їх на додержання моральних вимог, забезпечення справедливості, захисту прав, свобод, честі й гідності громадян, а також особистої честі й гідності. Юридична етика також позитивно впливає і на законодавство держави та правозастосування.

Серед етичних принципів, що загалом співпадають із принципами загальної теорії моралі, особливого значення надають принципу справедливості. До речі, слово «юстиція» латинською мовою означає справедливість. Цей принцип є визначальним у Всезагальній декларації прав людини,

законодавстві сучасних демократичних держав, Конституції України. Справедливість за змістом часто вважають тотожною правосуддю, оскільки справедливе рішення повинне відповідати не лише букві, а й духу закону.

4. Моральні якості юриста

Законодавство передбачає моральні вимоги й до діяльності судів, правоохоронних органів та їх працівників. Адресовані вони конкретним людям. Передумовою правової та високоморальної діяльності судів і правоохоронних органів є справедливі закони. Проте вона немислима за відсутності в служителів закону відповідних моральних якостей, серед яких:

– досконале знання чинного законодавства. Без цього юристу не уникнути неправової та аморальної діяльності навіть за наявності в нього багатьох високоморальних якостей і спрямованості на добро. Тому деякі юристи, передусім судді, неодмінно повинні мати вищу юридичну освіту;

– уміння правильно застосовувати знання законів, зважаючи не лише на їх букву, а й на дух, що неможливо без відповідного фахового й життєвого досвіду. Цим зумовлена регламентація вікового цензу, стажу професійної діяльності кандидата на посаду судді;

– наявність добрих намірів, глибоких переконань у необхідності жити й діяти згідно з чинним законодавством і високими моральними принципами. Без цього не будуть належно реалізовані ні висока професійна освіта, ні найдосконаліші фахові вміння.

Ефективне виконання юристом свого професійного обов'язку передбачає гуманність і вимогливість до себе та інших людей, чесність, сумлінність, неупередженість, вірність чинному законодавству.

Моральні якості працівників різних юридичних спеціальностей мають свої особливості. Наприклад, для працівника поліції, крім перелічених моральних якостей,

необхідні ще й мужність, стійкість, самовладання, кмітливість, висока професійна майстерність, володіння правилами етикету.

5. Закон і моральна відповідальність юриста

Професія юриста передбачає додержання фахівцем цілої низки обов'язків, серед яких національний, суспільний, державний, громадський, моральний, духовний, професійний, службовий, функціональний та ін. Під обов'язком необхідно розуміти певну систему принципів, конкретний перелік дій, доручень, що покладені на когось, за невиконання яких передбачена певна відповідальність.

Професійний обов'язок юриста – це його потреба та готовність працювати в судових та правоохоронних органах, виконувати завдання, поставлені перед юридичними службами (об'єктивний аспект), глибоке усвідомлення необхідності професійних дій для захисту законних прав та свобод громадян (суб'єктивний аспект).

Службовий обов'язок юриста – це передбачена нормативно-правовими актами необхідність виконувати певні дії, зумовлені його службовим становищем у державних, громадських або приватних організаціях. До його виконання зобов'язує служба, робота. Проблема службового обов'язку посідає чільне місце в професії юриста. Усвідомлення юристом своїх службових обов'язків є необхідним елементом його правосвідомості та професійної культури. Його професійні вчинки контролюються сумлінням, на основі чого формується внутрішній імператив службового обов'язку. Позитивне право ніколи не досягне такої сили та легітимності, яку має внутрішній імператив службового обов'язку. Тобто в період перебування на роботі в юриста виникає не професійний чи юридичний, а насамперед службовий обов'язок.

Різновидом службового є функціональний обов'язок. *Функціональний обов'язок* – це потреба виконання юристом постійного конкретного завдання (функції), яке визначається з часу призначення на посаду. Цей обов'язок виникає в процесі виконання конкретних функцій, яких безліч у юридичній

діяльності. Переважно функціональні обов'язки визначаються для кожного юриста зокрема. Зазвичай, не допускається, щоб юрист виконував невластиві йому функції. У протилежному разі можливе притягнення його до відповідальності.

Моральний обов'язок юриста полягає в додержанні в практиці певних моральних вимог: бути чесним, добрим, справедливим, делікатним, високогуманним тощо. Тобто це належна особистісна поведінка юриста, яку передбачають вимоги суспільної моралі.

Отже, усвідомлення юристом своїх обов'язків є необхідним елементом його правосвідомості та професійної культури. Його вчинки контролюються сумлінням, на основі чого й формується внутрішній імператив фахівця.

Список рекомендованої літератури

Основна

1. Професійна етика юриста : підручник / за ред. В. С. Бліхара ; Львів. держ. ун-т внутр. справ. Львів, Хмельницький : Хмельницький ун-т упр. та права, 2016. 357 с.
2. Тофтун М. Г. Етика : підручник. Київ : Академія, 2011. 437 с.
3. Фіолевський Д. П. Юридична етика : підручник. Київ : Алерта, 2011. 288 с.

Додаткова

1. Бралатан В. П., Гуцаленко Л. В., Здирко Н. Г. Професійна етика : навч. посіб. Київ : ЦУЛ, 2011. 252 с.
2. Етика : навч. посіб. / В. О. Лозовий, М. І. Панов та ін. ; за ред. В. О. Лозового. Київ : Юрінком Інтер, 2007. 223 с.
3. Козляковський П. А. Етика. Етика права. Етика юридичної діяльності : навч. посіб. Миколаїв : Дизайн і поліграфія, 2012. 398 с.

Лекція 5

Проблема морального вибору та моральної відповідальності юриста

План

1. Сутність і структура морального вибору.
2. Поняття морального конфлікту.
3. Моральні конфлікти в правоохоронній сфері.
4. Цілі та засоби в моральному виборі юриста.
5. Моральна допустимість правового примусу.
6. Моральна відповідальність юриста.

Основні поняття та терміни теми: моральне спонукання, правовий примус, моральне правило, моральний самоконтроль.

1. Сутність і структура морального вибору

Моральний вибір – акт моральної діяльності, який полягає в тому, що людина, виявляючи свою суверенність, самовизначається стосовно системи цінностей і способів їх реалізації у своїй поведінці чи окремих вчинках.

Моральний вибір пов'язаний із моральним наміром і моральною спонукою. *Моральний намір* – рішення людини зробити відповідну моральну дію та досягти очікуваного результату. Це вольова установка людини, результат її попередньої духовно-емоційної діяльності, зокрема усвідомлення моральних завдань, конкретизації цілей, вибору відповідних засобів тощо. *Моральне спонукання* – чуттєва форма, у якій виявляються мотив і намір до здійснення відповідного вчинку. За своєю психологічною природою вона є рушійним імпульсом, емоційно-вольовим спрямуванням, яке визначає відповідні дії людини.

Моральним вважають лише такий вибір, за якого людина керується моральним мотивом – внутрішньою, суб'єктивно-особистісною спонукою до дії, зацікавленістю в її реалізації та

орієнтацією на моральні чинники. Споріднені з ним поняття «стимул», «намір», «мета» характеризують ідеальний аспект вчинку. Водночас мотив відіграє особливу роль, оскільки він є духовно-емоційною підставою вчинку. Реалізується мотив у меті, хоч у моральній діяльності можливе протиставлення мети й мотиву.

Керуючись моральними мотивами, людина орієнтується на найвищі, безумовні вселюдські цінності, зважає на ймовірність морального осуду в разі недодержання моральних вимог. Найвищі, безумовні вселюдські цінності фіксуються в категорії «добро», а все те, що йому суперечить, відображається в категорії «зло». Людина лише тоді здійснює справді моральний вибір, коли пропоновані людством уявлення про найвищі абсолютні вселюдські цінності визнаються не лише її мисленням, а й почуттями та волею.

Характеризуючи наявність морального вибору, послуговуються категорією «моральна свобода». Моральна свобода відрізняється від економічної, політичної, релігійної, а також від свободи загалом. Категорія «моральна свобода» окреслює проблему можливості та здатності людини бути самостійною, самодіяльною, творчою особистістю та водночас виражати в моральній діяльності свою суспільну сутність. Об'єктивною передумовою моральної свободи особистості є переборення суперечності між нею та суспільством, унаслідок чого моральні вимоги перестають протистояти особистості як зовнішня, чужа сила, що суперечить її потребам та інтересам.

Будучи морально вільною, здійснюючи моральний вибір, людина реалізує себе як творча особистість. Тому вона змушена відповідати за свій вибір, свою поведінку. Оскільки вибір має моральний характер, то й відповідальність за нього є моральною відповідальністю.

Моральний вибір іноді трактують надто вузько лише як свідомий акт ухвалення людиною рішення. Але для того, щоб це рішення було ухвалено, необхідна наявність певних об'єктивних і суб'єктивних передумов та умов вибору, можливостей

пізнання цього вибору. До переліку об'єктивних умов можна віднести наявність варіантів вибору поведінки та можливості їх реалізації.

До суб'єктивних умов належать рівень морального розвитку особистості, ступінь засвоєння нею нормативних вимог тієї чи іншої системи моралі, розвиненість почуття обов'язку, совісті та інші моральні характеристики особистості.

Для того, щоб вибір вчинку був найбільш ефективним і з практичної, і з моральної сторони, людина повинна пізнати всі варіанти можливих дій, щоб потім визначити серед них найкращий на її думку.

Специфіка юридичної діяльності вносить деякі особливості в пізнання варіантів вибору, головна серед яких полягає в тому, що окремим категоріям юристів досить часто доводиться робити моральний вибір у ситуаціях ризику, коли важко з'ясувати всі можливі варіанти вибору.

Характер юридичної діяльності, пов'язаний із протиборством, нестандартними ситуаціями, значно загострює проблему вибору в умовах ризику. Якщо буде встановлено, що вибір дії був зроблений правильно, але його здійсненню завадили об'єктивні умови чи умови, які юрист не міг передбачити, моральна оцінка цих дій повинна бути позитивною. На негативну оцінку заслуговують помилки у виборі, спричинені некомпетентністю морального рішення, недоцільністю обраних засобів.

Якщо під час виявлення варіантів вибору мораль відіграє роль регулятора, що направляє на найбільш повне та всебічне дослідження обставин і можливостей вибору, то на етапі вибору варіанта поведінки їй відводиться вирішальна роль.

2. Поняття морального конфлікту

Моральний конфлікт є специфічною ситуацією вибору між рівними для певної людини, але із взаємовиключними моральними цінностями. Моральний конфлікт – це зіткнення

моральних норм в індивідуальній та суспільній свідомості, пов'язане з боротьбою мотивів та вимагає морального вибору.

Особливість морального конфлікту полягає в тому, що в ситуації, яка складається, вибір будь-якого вчинку як слідування тій чи іншій нормі моралі призводить до порушення іншої норми. Складність полягає не в тому, що людина може не знати деяких норм моралі, через що не має можливості зробити вибір, а також не в тому, що вона не хоче додержуватися вимог моралі, а в необхідності усувати зіткнення цих вимог.

Існують два види моральних конфліктів: зовнішні та внутрішні. Зовнішні виявляються як гострі моральні суперечності між людьми. Вони відображають розходження спрямованості ціннісних орієнтацій окремих особистостей, соціальних груп і суспільства. Для зовнішнього конфлікту характерно заперечення правильності протилежних переконань, поглядів, цінностей, ідей.

Зовсім інша природа внутрішніх конфліктів. Їх джерелом є складність, різнохарактерність самих мотивів особистості, що знаходяться в підпорядкованості та супідрядності один до одного. Специфіка внутрішнього конфлікту полягає в тому, що для нього характерна боротьба цінностей, норм, мотивів, які особистість визнає правильними.

Форм виявлення моральних конфліктів існує безліч. Вони зумовлені особливостями діяльності людини, специфічними умовами, за яких здійснюється ця діяльність, соціально-психологічними характеристиками учасників конфлікту та іншими обставинами.

Розвиток конфлікту вимагає його вирішення. Засобом розв'язання конфлікту є «золоте правило»: «із двох лих обрати менше». Менше зло не є добром, але воно являє собою компроміс у тих ситуаціях, коли гармонія принципово неможлива для учасників конкретної ситуації. Найважливіший та болісний вибір стоїть перед людиною, коли вона повинна обирати між добром і добром. Різні «види добра» можуть знаходитися на різних щаблях нашої ціннісної ієрархії, у такому

разі вибір зробити легше: «нижчими» цінностями спокійно поступаються заради «вищих». Але вибір між цінностями «вищими» та рівними за значенням – це завжди важкий внутрішній конфлікт. У такій ситуації людина переживає внутрішню боротьбу, у її свідомості відбувається важка аналітична робота, спрямована на те, щоб передбачити наслідки свого вибору. Яку б цінність людина не поставила на перше місце у своєму виборі, вона завжди буде шкодувати про ту цінність, якою знехтувала. У філософсько-етичній літературі неодноразово робилися спроби дати рекомендації, які б сприяли подоланню та розв'язанню моральних конфліктів. Загальним принципом у вирішенні моральних конфліктів є положення про ієрархію моральних цінностей, систему переваг. Аксіомою у вирішенні моральних конфліктів нерідко є положення про пріоритет суспільного інтересу перед приватним. На жаль, у реальній дійсності це сприймається та реалізується дуже спрощено: інтересами особи нехтують заради загальних інтересів. Підпорядкування особистого суспільному є крайнім, хоча таким, що часто трапляється, варіантом вирішення проблемної ситуації. Оптимальний вихід із конфліктної ситуації передбачає не тільки готовність особи пожертвувати власними інтересами, а й зусилля суспільства, спрямовані на задоволення інтересів особи. Правильний моральний вибір є можливим лише за наявності такого зустрічного руху від людини до суспільства та від суспільства до людини.

3. Моральний конфлікт у правоохоронній сфері

Діяльність правоохоронних органів з огляду на гостре протиборотство зі злочинцями, використання специфічних сил і засобів досить часто ставить співробітників у ситуації морального конфлікту. Такі конфлікти виникають, наприклад, тоді, коли суб'єкту потрібно зважити в уяві суспільну необхідність, що виявляється у вимогах обов'язку, та особисті плани, раціонально усвідомлені мотиви й бажання, що суперечать їм, коли виникає суперечність між вибором близьких

і дальніх цілей. Відомі випадки такого вибору – опосередкований наказ керівника припинити (закрити) справу та вимога обов'язку й совісті довести цю справу до кінця.

Особливістю морального конфлікту є неможливість відмовитися від вибору. Невтручання, бездіяльність – це також вибір, пов'язаний із моральною відповідальністю. У ситуації морального конфлікту наявний зв'язок свободи волі з пізнанням необхідності. Для того, щоб правильно вчинити та вирішити конфлікт, необхідно глибоке знання моральних цінностей, уміння передбачити наслідки свого вчинку та усвідомлювати те, що саме повинен узяти на себе значну частку відповідальності.

Форм виявлень моральних конфліктів у правоохоронній діяльності існує багато. Вони обумовлені конкретними особливостями того чи іншого напрямку цієї діяльності, специфічними умовами, в яких цю роботу здійснюють, соціально-психологічними характеристиками учасників конфлікту тощо. Виділимо деякі з них:

– конфлікти, пов'язані з професійною та моральною деформацією співробітників правоохоронних органів, відсутністю механізму відпрацьованого службового контролю з боку керівництва. Сюди належать конфлікти, обумовлені прагненням добитися розкриття злочину за будь-яку ціну, зокрема за допомогою фальсифікації документів; залучання невинних, незаконне затримання, арешти, обвинувачення в злочинах;

2. конфлікти, обумовлені порушенням державної дисципліни під час реєстрації злочинів (фальсифікація матеріалів, тиск, шантаж, збір компрометуючих матеріалів із метою примусити потерпілих відмовитися від заяви);

3. конфлікти, зумовлені низьким рівнем розвитку морально-естетичних почуттів: грубість, зневажливе ставлення до справи, неухважність і неповага до справи та громадян, нетактовність. Насилля, жорстокість, знущання – результат професійної беспорядності, бездушності та моральної розбещеності співробітників правоохоронних органів.

Розвиток конфлікту призводить до його подолання, тобто вибору певного варіанта вчинку чи поведінки. Важливо допомогти людині визначити правильну позицію, що є основою рішення. Ця позиція буде настільки усталеною, наскільки усвідомлені людиною моральні вимоги стануть її переконаннями.

Проблема вирішення морального конфлікту полягає в тому, як досягти позитивної мети, як звести до мінімуму зло. Цей принцип висуває на перший план питання про спосіб втручання в ситуацію, про засоби в досягненні благородної мети. Отже, проблема морального конфлікту переростає в питання про збіжність мети та засобів. В історії етики цю проблему ставлять зазвичай як запитання: чи виправдовує мета засоби? Науково обґрунтована відповідь на це питання принципово важлива як необхідна умова для вирішення проблеми морального конфлікту.

4. Цілі та засоби в моральному виборі юриста

Співвідношення цілей і засобів – практична проблема, яку людина змушена вирішувати стосовно найрізноманітніших сфер життя та діяльності. Із погляду простої доцільності найбільш бажаним є вибір таких способів, які за мінімальних затрат сил, енергії, часу здатні посприяти досягненню максимального результату. Такий висновок цілком справедливий щодо того, чи будемо ми говорити про сферу політики або господарського життя суспільства. Досягнення оптимального співвідношення витрат і результатів є найважливішим показником успіху, ефективності соціальної та індивідуальної діяльності.

Мораль розглядає практичні цілі під специфічним кутом зору: її цікавить те, наскільки та чи інша конкретна мета відповідає моральному благу, а також ступінь етичності засобів її досягнення. Мета, яку ми вважаємо бажаною, може бути піддана сумніву з позицій морального ідеалу. До того ж, перед

суб'єктом завжди стоїть необхідність вибору засобів, адекватних за моральними показниками поставленій меті.

Так званий єзуїтський варіант «мета виправдовує засоби» та протилежна йому концепція «абстрактного гуманізму», згідно з якою мета взагалі не може виправдовувати засобів, мають загальну властивість – однобічність: абсолютизацію або засобів, або мети, що веде до протиставлення мети й засобів.

Між метою та засобами існує нерозривний взаємозв'язок. Доти, доки предмет не визначений як засіб певної мети, сама мета як така по суті справи відсутня. Мета завжди є такою лише стосовно засобу.

Взаємозумовленість мети та засобів полягає в тому, що не лише мета визначає цінність засобів, а й засоби визначають мету через результат, у якому вона об'єктивується.

Моральним і доцільним є той засіб, який необхідний і достатній для досягнення позитивно-моральної мети, що водночас не суперечить більш високій меті.

Однією з найбільш гострих ситуацій морального вибору є зіткнення двох позитивних цілей, коли досягнення однієї означає нехтування іншою. Правильний моральний вибір у такому разі ґрунтується на чіткій супідрядності цілей, коли перевагу віддають одній, більш високій і значущій. Компромісний моральний вибір – це вибір так званих «вимушених» засобів, без яких не можна вирішити ситуацію. У певних ситуаціях морального вибору (коли мета не може бути досягнута без застосування засобів, що ведуть до неї дорогою ціною, а відмова від цих засобів може взагалі знищити моральну мету) необхідно використовувати навіть крайні засоби, але оцінювати їх при цьому як «менше зло». Було б ілюзією вважати, що саме ухвалення морального рішення водночас є усуненням моральної колізії. Моральний конфлікт остаточно долається не з моменту ухвалення рішення, переваги в цілях і засобах, а в ході реалізації цього рішення на практиці, усунення або перетворення ситуації, що його обумовлює.

Виділимо ряд важливих моментів, що визначають наше ставлення до цілей із позицій моралі.

По-перше, поставлена людиною мета на практиці може бути етично нейтральною, тобто не мати ні позитивної, ні негативної цінності. Так, наприклад, прагнення до влади ніколи не можна розглядати як морально значиму мету. Зазначена якість актуальна лише за умови, що ми звернемося до моральних мотивів і намірів людини, що прагне знайти владні повноваження. В одному разі спрямованість дій на конкретний результат виявляється засобом досягнення мети, що асоціюється у свідомості діючого суб'єкта з ідеєю морального блага, в іншому вона суперечить цій ідеї, оскільки в основі цих дій лежить явно зловмисний мотив.

По-друге, поставлені цілі можуть мати негативну спрямованість. Очевидність цього факту виявляється в тому, що та чи інша мета реалізується за допомогою відверто аморальних прийомів і способів. У цьому разі можна говорити про негативну єдність цілей і засобів. Ситуація істотно заплутується, якщо засоби, взяті самі по собі, у відриві від мети, цілком позитивні, тоді як дійсні мотиви заслуговують на осуд. У період виборчих кампаній багато політичних сил, прагнучи на деякий час підняти свій рейтинг, займаються благодійністю, намагаються оприлюднити різного роду популістські проекти тощо. Використовувані при цьому методи та засоби можуть бути позитивні, проте мотиви й цілі – негативні.

По-третє, між практичними та моральними цілями найчастіше має місце неповна розбіжність. Індивіди, соціальні спільноти, групи керуються різними інтересами, значна частина яких має суто утилітарний характер. Протиріччя моральних цілей і використовуваних засобів виявляються в цьому разі похідним, вторинним. Повністю усунути їх неможливо, проте вони піддаються певній корекції. Положення, згідно з яким мету перевіряють засобами та мета присутня в засобах, на практиці передбачає допустимість уточнення й навіть перегляду раніше поставлених цілей. Істинність цілей, тобто їх сумісність із

моральним благом, може серйозно похитнутися з того моменту, коли для їх досягнення будуть використовувати сумнівні з моральної точки зору засоби.

По-четверте, ідеальним виявляється випадок, коли обумовлена запитами життя та практики мета цілком відповідає цінностям моралі; цим самим визначається вибір адекватних способів її досягнення. Це «єдність цілей і засобів». Тут є дві взаємопов'язані сторони відносин, що на практиці можуть бути роз'єднані лише подумки. Благородна мета може бути досягнута лише за допомогою таких самих засобів.

Проблема гармонізації цілей і засобів має тривалу історію. У дослідженнях з етики виділяють два аспекти вирішення цієї проблеми – змістовний і суб'єктний.

Змістовна єдність припускає, що моральна якість цілей обов'язково присутня в засобах, що застосовують для їх реалізації. Саме засоби виявляють дійсний зміст цілей, слугують певним критерієм правильності їх формулювання та постановлення. Мета знаходить продовження в засобах, а ті зі свого боку втілюються в цілях. Їх співвідношення мінливе та суперечливе: це єдність у протиріччі.

Суть суб'єктної єдності цілей і засобів полягає у створенні такої ситуації, коли і носіями цілей, і носіями засобів були б одні й ті самі індивіди, або ж навіть цілі покоління. Іншими словами, людей не можна використовувати як засоби досягнення якихось досить віддалених примарних цілей, проголошуваних черговими месіями. У цьому разі мала ймовірність того, щоб одні приносили жертви в ім'я майбутнього щастя інших, яке може настати, а може – ні. Людина повинна чітко уявляти те, заради чого вона що-небудь робить, бачити плоди своєї діяльності та від цього відчувати моральне задоволення.

5. Моральна допустимість правового примусу

Примус у сфері права є правовим примусом і має ряд специфічних рис.

1. Це державний примус, під яким розуміють зовнішній вплив на поведінку, що ґрунтується на організованій силі держави, спрямованій на безумовне утвердження державної волі.

2. Він є різновидом державного примусу, оскільки державний примус буває не лише правовим, але й виражається в прямих, фактичних актах примусу, тобто актах державного насильства.

3. Правовий примус характеризується особливою метою: вона завжди є примусом до здійснення юридичних норм, приписів права.

4. Цей примус здійснюють на законних (тобто на правових) підставах. Адже й до виконання юридичних розпоряджень можна примушувати незаконно, наприклад накладати юридичну відповідальність без достатніх на те підстав.

Отже, правовий примус – це державний примус до здійснення правових приписів, сформульований на законних підставах і у відповідних процедурних формах.

Конституція України гарантує кожному право на особисту недоторканність, допускаючи обмеження цього права законом лише в тій мірі, у якій це необхідно з метою захисту основ конституційного ладу, моральності, здоров'я, прав і законних інтересів інших осіб, забезпечення оборони країни та безпеки держави.

Існує державна монополія на правовий примус. Лише держава, що наділена спеціальним апаратом примусу, має право застосовувати примусові заходи до громадян і до організацій, колективних суб'єктів. Що ж стосується недержавних організацій, то вони можуть застосовувати заходи примусу лише до своїх членів на основі своїх статутів (положень), і лише ті,

що безпосередньо пов'язані з членством в організації. Приватні організації не можуть фізично впливати на своїх членів.

Отже, примус як спосіб забезпечення правопорядку повинен застосовуватися на правовій основі, спеціально уповноваженими державою органами, лише до конкретних суб'єктів права у зв'язку з їх неправомірними діями.

Основне завдання примусових актів – захист правопорядку. За способом його охорони потрібно розрізняти три види примусу: припинення, відновлення, покарання (стягнення).

Залежно від підстави та процедурних особливостей виділяють кримінальний, адміністративний, дисциплінарний, цивільно-правовий та інші види примусу.

6. Моральна відповідальність юриста

Моральна відповідальність юриста – це необхідність звітувати про свої справи, вчинки, поведінку, ставлення до інших у процесі практичної юридичної діяльності. Якщо умовно поділити моральну відповідальність на внутрішню (совість) та зовнішню (суспільні санкції), то її центром буде відповідальність юриста-спеціаліста перед самим собою. Водночас юристи-практики постійно знаходяться під контролем суспільства, особливо в умовах побудови демократичної держави, коли люди перестають боятися відкрито критикувати чиновника будь-якого рангу, якщо він протиставляє особисті інтереси суспільним. У таких умовах юрист, який порушує норми моралі, особливо пов'язаний необхідністю нести моральну відповідальність, тобто відповідальність перед собою, своїми колегами та суспільством у цілому.

Суб'єктами моральної відповідальності у сфері юридичної практики є особистість, група, колектив. Безпосереднім об'єктом моральної відповідальності є акт діяльності, вчинок, а через нього – моральні якості юриста або моральна атмосфера в робочій групі або в колективі в цілому.

Для юриста-випускника юридичного вузу неприємності можуть виникати тоді, коли він хоче працювати на совість, та колектив, до якого він потрапив, має низький рівень етичної культури. На жаль, не завжди юрист-початківець здатен відстояти незалежність своїх моральних принципів. Тобто для юриста колектив є зовнішньою умовою, що позначається на його моралі та професійній діяльності. Саме колектив є тим морально-правовим полем, де реалізуються основні запити особистості. Здолання потреби окремої особистості працювати за законом і на совість призводить до тяжких морально-психологічних конфліктів, що негативно позначаються як на свідомості юриста, так і на колективному вирішенні юридичних справ. Отже, відповідальність за порушення, що допустив окремих юрист, повинна лягати на колектив та його керівника.

Моральним порушенням є й інша ситуація, коли юрист сам ухвалює аморальне рішення, але виправдовує його тиском зі сторони колективу. Та юрист як особистість має моральну свободу, вільний вибір варіанта своєї поведінки, що означає: тиск колективу – не аргумент для його поведінки. Якщо юрист морально стійкий, керується у своїх діях нормами моралі та права, він завжди зможе ухвалити важливе рішення без морально-психологічного тиску колективу.

Отже, у перехідний період нашого суспільства та держави, що супроводжується кризовими явищами в економіці, політиці, духовному житті людей, саме юристи як носії високих етичних принципів повинні бути зразком у виконанні своїх професійних обов'язків. Маючи значний державно-владний вплив, юристи повинні пам'ятати, що не можна використовувати аморальні прийоми для досягнення корисних цілей, а кар'єру потрібно будувати «чистими руками».

Список рекомендованої літератури

Основна

1. Професійна етика юриста : підручник / за заг. ред. В. С. Бліхара ; Львів. Держ. ун-т внутр. справ. Львів, Хмельницький : Хмельницький ун-т упр. та права, 2016. 357 с.
2. Тофтул М. Г. Етика : підручник. Київ : Академія, 2011. 437 с.
3. Фіолевський Д. П. Юридична етика : підручник. Київ : Алерта, 2011. 288 с.

Додаткова

1. Бралатан В. П., Гуцаленко Л. В., Здирко Н. Г. Професійна етика : навч. посіб. Київ : ЦУЛ, 2011. 252 с.
2. Етика : навч. посіб. / В. О. Лозовий, М. І. Панов та ін. ; за ред. В. О. Лозового. Київ : Юрінком Інтер, 2007. 223 с.
3. Козляковський П. А. Етика. Етика права. Етика юридичної діяльності : навч. посіб. Миколаїв : Дизайн і поліграфія, 2012. 398 с.

Лекція 6

Деформація моральної та професійно-правової свідомості у працівників юридичних професій

План

1. Моральна деформація юриста.
2. Професійна деформація юриста.
3. Причини виникнення професійно-моральної деформації юриста.
4. Основні ознаки професійно-моральної деформації юриста.
5. Способи подолання професійної деформації.

Основні поняття та терміни теми: правовий нігілізм, моральний нігілізм, цинізм, професійна деформація, девіант.

1. Моральна деформація юриста

Досвід діяльності працівників юридичної праці свідчить, що основою низької службової дисципліни, проступків і навіть злочинів, скоєних ними (порушення службового обов'язку, професійної таємниці, присяги, формалізм, неухважність під час оформлення документів, неточне виконання наказів, марна втрата робочого часу, поширення чуток тощо), є не стільки слабкий професіоналізм, скільки низька етична культура, яку прийнято називати моральною деформацією юриста.

В основі моральної деформації юриста знаходяться причини, породжені певними умовами суспільного життя (зовнішні причини) та специфічним характером професійної праці (внутрішні причини).

До зовнішніх причин моральної деформації юриста в сучасних умовах належать: превалювання матеріальних стимулів над морально-правовими орієнтирами; відсутність ідеологічної основи розвитку громадських відносин.

Проявом моральної деформації юриста є правовий та моральний нігілізм. Правовий нігілізм – це деформаційний стан

правосвідомості особи, групи, суспільства, що характеризується усвідомленим ігноруванням вимог закону, цінності права, зневажливим ставленням до правових принципів і традицій, однак виключає злочинний намір. Моральний нігілізм юриста – заперечення ним спільних для всіх моральних норм, принципів та ідеалів, невизнання будь-яких авторитетів.

Деформація моралі деяких юристів – результат моральної деформації суспільства. У свідомості великої кількості людей давно змішалися такі найважливіші поняття моральної культури, як «добро» і «зло», «справедливість» і «беззаконня».

Моральна свідомість і поведінка юриста формуються упродовж його життя, а цьому не можна навчити в закладах вищої освіти, хоча вони й надають допомогу у визначенні майбутніми фахівцями морально-професійних орієнтирів подальшої діяльності. ВНЗ сприяють виробленню в студентів гуманного ставлення до людей, формують почуття загостреної соціальної відповідальності, нетерпиме ставлення до помилок у юридичній практиці.

До внутрішніх причин моральної деформації юристів-практиків належать:

- великий обсяг роботи, особливо в юристів правоохоронних органів;
- низький рівень морального виховання в колективах;
- незадоволеність матеріальною винагородою за роботу та просуванням по службі;
- незадоволеність результатами вирішення юридичних справ у зв'язку з корумпованістю деяких чиновників;
- ослаблення в ряді колективів почуття ділового товариства, підміна товариства «круговою порукою» та ін.

Різновидом моральної деформації юриста, одним із найбільш негативних її проявом є деформація свідомості юриста. Йдеться про ситуацію, коли досвідчений прокурор, слідчий, суддя знає норми, принципи моральної поведінки, але свідомо й цинічно порушує їх. Суспільству дуже важко виявити

порушення норм і принципів моралі (нерідко і норм права) з огляду на те, що ці процеси чітко не виражені зовні.

2. Професійна деформація юриста

Проблема впливу професії та службової діяльності на особистість постійно привертає до себе увагу дослідників, але як і раніше залишається актуальною. Так, ще на початку століття Питирим Сорокін для позначення впливу професійної діяльності на людину насамперед у негативному аспекті увів поняття «професійна деформація». У 60–70-ті роки до цього поняття звернулися юристи, фахівці в галузі юридичної психології. А. Р. Ратінов визначив професійну деформацію як серйозні морально-психологічні зміни, що виникають у слідчих у зв'язку з проблемами та труднощами праці слідчого.

Професійна деформація – зміна, спотворення суті чогонебудь (наприклад, деформація соціальної структури, особистості людини) – це невідповідна загальноприйнятій моделі манера поведінки, мислення та дій у професійній діяльності й повсякденному житті.

Професійна деформація юриста – це негативне соціальне явище, що проявляється в особистісній поведінці юриста, здатній деструктивно впливати на процес і результат його службової діяльності. Професійна деформація юриста є результатом негативного впливу на нього, на його професійну діяльність складних соціальних відносин, різних проблем, службових ієрархічних взаємин тощо. Така деформація постає багаторівневою системою адаптації особистості до умов професійної діяльності, способом активного перетворення власної життєдіяльності в конкретній ситуації відповідно до набутого психологічного досвіду.

Деформація особистості юриста проявляється і в деструктивній взаємодії з колегами. Юрист із професійною деформацією цілком прагматично здатен прагнути замінити свого партнера на схожий на себе тип особистості та спрямовувати його на негативний психічний досвід.

Професійна деформація фахівця проявляється і в його девіантній поведінці. Це поведінка, що суперечить наявним у суспільстві загальноприйнятим морально-етичним нормам. Девіант (від англ. deviant – відхилення) – індивід, поведінка якого відрізняється від загальноприйнятих норм як в особистому житті, так і в професійній діяльності. Окремі ознаки професійної деформації можуть проявитися на ранньому етапі професійної діяльності. Негативна девіантна поведінка призводить до застосування суспільством певних формальних і неформальних санкцій (ізоляції, лікування, виправлення або покарання порушника).

У професійній юридичній діяльності девіантна поведінка проявляється у зневажливому, зарозумілому й нерідко патерналістському ставленні до молодих спеціалістів, інших колег і клієнтів, через що виникають конфлікти, завищена оцінка своїх професійних компетенцій, недодержання правил і вимог корпоративної культури, часта зміна місця роботи.

Основними формами прояву професійної деформації можуть бути:

- 1) несумлінність у роботі;
- 2) нерозуміння сенсу роботи;
- 3) схильність до стереотипного мислення та стереотипних методів роботи;
- 4) стереотипне спілкування з клієнтами без урахування специфіки їх справ та індивідуальності;
- 5) службові дії в обхід закону;
- 6) ігнорування рекомендацій колег;
- 7) ігнорування, зневага та небажання враховувати принцип презумпції невинуватості.

3. Причини виникнення професійно-моральної деформації юриста

Професійна деформація (девіантна поведінка) юриста може проявитися:

– у разі незавершеного або недостатнього процесу соціалізації особистості (тобто індивід не засвоїв існуючі в суспільстві/юридичному співтоваристві цінності та морально-етичні норми поведінки, необхідні для належного ведення юридичної діяльності; молодий працівник не розуміє значущості професійної культури та етики);

– коли поставлені внутрішні цілі та завдання стають для нього недосяжними, а бажання досягти їх за будь-яку ціну та будь-якими засобами зберігається;

– у компанії слабшає контроль за додержанням норм і правил корпоративної культури;

– відсутня або слабо поставлена корпоративна система підвищення професіоналізму та кваліфікації, що містить виховний аспект.

Основою професійної деформації також нерідко є соціально-суспільна значимість самої юридичної професії: юрисконсульт, нотаріус, адвокат, суддя, прокурор, слідчий – у їх руках тимчасово опиняється доля іншої людини – клієнта, що також є тимчасово залежним від юриста. Можливість вершити долі людей у разі прогалин у морально-етичному вихованні формує в такого «вершителя долі» почуття всесильності та всемогутності, що за умов недостатньої соціалізації самого юриста спричиняє девіантні відхилення. Через цю особливість юридична професія найбільш схильна до професійної деформації.

Прояв професійної деформації в діяльності юриста знижує рівень його професійної придатності та ефективності наданих їм послуг, відлякує клієнтів, що завдає шкоди компанії та підриває авторитет юридичної спільноти.

Поява професійної деформації у фахівця – це наслідок його професійної діяльності, зокрема професійних успіхів на тлі слабкої, недосконалої внутрішньої системи особистісних якостей. Професійна деформація не знає вікових обмежень. Піти обертом голова від успіху може як у молодого фахівця, так і в досвідченого професіонала.

Професійна деформація розвивається під впливом як зовнішніх чинників професійної діяльності (спілкування з клієнтами та правопорушниками), так і внутрішніх чинників (ступінь сформованості й зрілості культурного середовища організації; відносини в колективі; ставлення співробітників один до одного й до керівництва).

Професійна деформація юриста проявляється насамперед у зміні його особистісних якостей, у внутрішній трансформації системи цінностей, у поведінці в колективі, у спілкуванні з колегами та клієнтами, що неминуче негативно позначається на його професійній діяльності. І коло замикається.

Професійна деформація юриста проявляється і в розбіжності його особистих інтересів з інтересами й цілями компанії. Наприклад, кредо компанії проголошує, що здобута клієнтом вигода повинна значно перевищувати розмір оплати юридичних послуг, відповідно, інтереси клієнта мають бути вищими за інтереси юриста. Та саме тут і може проявитися слабкість юриста – відхилення від загальноприйнятої норми. Особисту вигоду він може поставити вище професійного обов'язку та почати «накручувати» розмір гонорару. Це і є професійна деформація як відхід від професійної культури.

Професійна деформація юриста має свої особливості: по-перше, сприятливим ґрунтом для неї є слабозвинена, спотворена система особистісних якостей юриста; по-друге, вона проявляється вже на початку професійної діяльності фахівця та може швидко розвиватися; по-третє, викривлена поведінка фахівця в результаті його тривалої професійної діяльності поступово здатна ставати невід'ємною частиною його особистості.

Професія «юрист» за такими спеціальностями, як адвокат, слідчий, прокурор, суддя висуває високі вимоги до морально-етичних, емоційно-психологічних та інтелектуально-фізичних якостей людини. Будь-яка «тріщина» в особистісних якостях здатна призвести до професійної деформації. На відміну від цих спеціальностей юрист, який працює в організації, не

відчуває подібних перевантажень, хіба що складність особистих взаємин з керівництвом.

Професія юриста вимагає креативних рішень правового характеру. А це призводить до підвищених навантажень і подразнень, нервозності та стомлюваності, стресу й емоційних зривів, апатії та розгубленості, хронічної втоми й похмурості. Веселу та товариську особистість юриста це може перетворити на роздратовану й хвору людину (порушення сну, головний біль, поганий апетит, почуття тривоги тощо). Наприклад, надмірне та хронічне перевищення тривалості робочого дня, що виходить за всі законодавчі межі, украй негативно впливає на взаємини в родині, що спричиняє негарзди в професійній діяльності працівника.

Однією із форм професійної деформації може бути професійне вигорання, що є результатом підвищених психофізіологічних навантажень у формі накопичених негативних емоцій, які виснажують внутрішні ресурси людини і проявляються в недружньому ставленні до колег і клієнтів.

Професійна деформація особистості має об'єктивний і суб'єктивний характер.

Із об'єктивних факторів необхідно виділити: сутність професійної діяльності, умови її виконання, стиль управління, компетентність керівництва, соціально-економічні умови, підвищену законодавчу регламентацію праці, підвищений контроль із боку держави та суспільства, характер взаємин юриста з громадянами.

Із суб'єктивних факторів можна виділити: особливості індивідуально-особистісних якостей і професійних взаємин, проблеми професійно-кар'єрного становлення та розвитку особистості. З особистих якостей, що деформують професійну діяльність, відзначають переоцінку професійних здібностей і можливостей, підвищену підозрілість, грубість і безпідставну жорсткість стосовно громадян, завищені очікування, недостатній самоконтроль і низьку стресостійкість, приховане та явне розчарування професією. Із соціально-психологічних

факторів, що деформують професійну діяльність, потрібно виділити грубість стосовно колег та громадян, недостатню суспільну оцінку, негативний вплив найближчого оточення.

4. Основні ознаки професійно-моральної деформації юриста

Професійна деформація юриста дещо відрізняється за професійним спрямуванням і зазвичай розвивається з ростом стажу фахівця. Адвокат стає надто гнучким, слідчий у силу специфіки своєї професії страждає надмірною підозрілістю, прокурор готовий завжди, скрізь і всіх звинувачувати, суддя – карати. Деформація проявляється не лише в професійній діяльності, а й у повсякденному житті.

Надмірна підозрілість слідчого обумовлена його професійною діяльністю, в ході якої він постійно стикається з брехнею. Саме цей людський негатив призводить до втрати віри в людей, розвитку зайвої пильності до такої межі, що він у кожному підозрюваному бачить злочинця.

Адвокат, чиє матеріальне становище на 100 % залежить від клієнтури, має внутрішньо суперечливі установки. З одного боку, він прагне всім допомогти та проконсультувати, що нерідко набуває менторського характеру повчання, у нього проявляються самовпевненість і спритність, ускладнюються особистісні взаємини з оточенням. З іншого боку, він нерідко додержується позиції: «клієнт – мій ворог», «бути з ним насторожі», «тримати вухо гостро». Подібна установка не сприяє встановленню належних ділових відносин з клієнтом, породжує зайву підозрілість.

Разом із відмінностями існує також загальна професійна деформація юристів незалежно від спеціальностей. Лідирує в цьому списку негативів правовий нігілізм, що зневажає норми закону. Правовий нігілізм – це хвороба слідчого, адвоката, оперативного працівника, корпоративного юриста. Друге місце посідає цинізм, байдужість, холодність до долі інших людей – клієнтів/довірителів. Це ставлення може поширитися й на

близьких людей. На третьому місці знаходиться культура спілкування. Як говорить народна мудрість: «Із ким поведешся, того й наберешся». Постійне спілкування з огляду на специфіку професійної діяльності з представниками злочинного світу та певною категорією клієнтури проявляється в міміці, жестах, поведінці й мові фахівця.

Особливо необхідно виділити так звану кримінальну деформацію у працівників правоохоронних структур, пов'язану з порушенням загальноприйнятих норм і цінностей. До показників кримінальної деформації належать:

1) надмірна впевненість у власній правоті, недоторканості й непогрішності (зайва самовпевненість);

2) надмірна завищена самооцінка;

3) завищена підозрілість та обвинувальний ухил стосовно громадян;

4) помилки в оцінюванні вчинків інших;

5) установка на жорсткість до правопорушника;

6) закритість особистості та зайва підозрілість;

7) перенесення професійних навичок у позаслужбові відносини;

8) кримінальна субкультура, що стає частиною власної культури (кримінальний жаргон, поведінка, взаємини, форма звернення до інших);

9) низька культура ділового та загальногромадянського спілкування (звернення на «ти», образливі вирази);

10) виключно владний вплив на правопорушників та інших громадян.

Існують також інші показники професійної деформації. Наприклад, у результаті невдоволення колективом, взаєминами з керівництвом і колегами по службі, можуть спостерігатися такі елементи професійної деформації:

1) відсутність ініціативи, орієнтація виключно на виконання наказів і розпоряджень керівництва;

2) імітація активної діяльності з акцентом на виконання поточних завдань;

- 3) ставка на звичні методи роботи й ігнорування нових;
- 4) формальне ставлення до справи;
- 5) професійний егоїзм – нерозуміння синергетичного ефекту взаємодії різних служб.

Іншим джерелом професійної деформації може стати «страх блокування кар'єрного росту», що проявляється:

- 1) у раціоналізації – прагненні розкрити злочин усіма доступними засобами, зокрема й незаконними;
- 2) у навмисній образі затриманих, рукоприкладстві;
- 3) використанні зовнішньої атрибутики для доведення своєї професійної значущості;
- 4) самоізоляції та обмеженні кола спілкування.

Професійна деформація неминуче породжує систему подвійних стандартів на всіх рівнях, що поступово руйнує суспільство, організацію, деформує особистість.

5. Способи подолання професійної деформації

Найважливішим напрямком постійної роботи з юристами є попередження їх професійної деформації. Методи та прийоми протидії професійній деформації розробляють з урахуванням її виду. Розрізняють такі види професійної деформації юриста: випадкова, епізодична, тимчасова, поверхнева або загальна. Будь-які порушення проявляються в манері поведінки, культурі мовлення, психомоториці.

Антидеформаційні програми містять сукупність соціально-економічних, морально-виховних та організаційно-управлінських заходів. Деякі з них мають профілактичну або попереджувальну спрямованість із метою знизити, нейтралізувати й усунути саму ймовірність виникнення та розвитку проявів професійних спотворень. Інші заходи спрямовані на рішуче припинення деформаційних проявів.

Антидеформаційні заходи мають комплексний характер і містять:

- 1) формування штату та відбір співробітників, професійно підготовлених до юридичної діяльності, готових підвищувати

свій професійний рівень, товариських, здатних креативно мислити, вирішувати складні проблеми, планувати свою діяльність, управляти своїм часом і захищати близьких від негативного впливу;

2) прозорість, гласність і цивільний контроль (контроль із боку колективу);

3) формування та зміцнення професійної культури й імунітету;

4) розвиток і зміцнення морально-етичної та особистісно-психологічної стійкості;

5) гідну оплату праці;

6) формування належної системи взаємовідносин у колективі й системи взаємовідносин керівництва та співробітників;

7) додержання кодексу професійної етики;

8) удосконалення механізму управління персоналом.

Антидеформаційні заходи також містять самозахисні механізми фахівця щодо зниження, нейтралізації та запобігання нервово-психічним перевантаженням. Людина повинна вміти відпочивати, розслабитися, знімати нервово-психологічну напругу та стреси, оптимально правильно планувати свою діяльність, своєчасно чергувати робочий час і час відпочинку, освоїти методи релаксації тощо.

Прихована загроза в механізмі самозахисту – це ймовірність самоізоляції від життєвих та сімейних негараздів, проблем клієнта, поява нечутливості й байдужості до чужого лиха та проблем близьких та друзів.

Іншою проблемою професійної деформації юриста є система подвійних стандартів. Недостатньо прочитати, знати та цитувати кодекс професійної етики, треба навчитися його додержуватися, слідувати положенням, а не ігнорувати їх. Етика юриста проголошує морально-моральну стійкість, чесність і тактовність, справедливість і незалежність, організованість та обов'язковість. Не всі юристи додержуються цих проголошених в етичних кодексах особистісно-професійних якостей.

Отже, професійна деформація юриста – це негативне соціальне явище, що має найрізноманітніші особистісні поведінкові прояви та деструктивно впливає на процес і результат службової діяльності. Подолання професійної деформації юриста можливе як процес повернення особистості до глибин власного світобачення, як відмова від системи нав'язаних і прийнятих нею жорстких управлінських стереотипів службової поведінки, як переосмислення етико-психологічних основ власного досвіду.

Список рекомендованої літератури

Основна

1. Гребеньков Г. В., Фіолевський Д. П. Юридична етика : навч. посіб. Київ : Алерта, 2007. 209 с.
2. Тофтул М. Г. Етика : підручник. Київ : Академія, 2011. 437 с.
3. Фіолевський Д. П. Юридична етика : підручник. Київ : Алерта, 2011. 288 с.

Додаткова

1. Бралатан В. П., Гуцаленко Л. В., Здирко Н. Г. Професійна етика : навч. посіб. Київ : ЦУЛ, 2011. 252 с.
2. Етика : навч. посіб. / В. О. Лозовой, М. І. Панов та ін.; за ред. В. О. Лозового. Київ : Юрінком Інтер, 2007. 223 с.
3. Козляковський П. А. Етика. Етика права. Етика юридичної діяльності : навч. посіб. Миколаїв : Дизайн і поліграфія, 2012. 398 с.
4. Теліженко Л. В. Програма та плани семінарських занять із дисципліни «Професійна етика юриста» : для студ. юридичного фак-ту денної форми навчання. Суми : СумДУ, 2014. 33 с.

Лекція 7

Судова етика

План

1. Поняття та значення судової етики.
2. Моральні якості судді.
3. Конфлікт інтересів у суддівській діяльності.
4. Етика судової риторики.
5. Судовий етикет.

Основні поняття та терміни теми: судова етика, потенційний конфлікт інтересів, реальний конфлікт інтересів, правосуддя.

1. Поняття та значення судової етики

Термін «судова етика» був уведений А. Ф. Коні для позначення ролі моральності у сфері карного судочинства, а також як навчальна дисципліна. Свою вступну лекцію про судову етику, прочитану в Олександрівському ліцеї восени 1901 р., а в 1902 р. опубліковану в «Журналі міністерства юстиції», А. Ф. Коні назвав «Моральні витоки в карному судочинстві». Проте ні в царській Росії, ні в радянській державі погляди А. Ф. Коні відгуку офіційної влади не знайшли, і судову етику на десятки років вилучили з навчальних програм правознавчих закладів.

Під судовою етикою як навчальною дисципліною А. Ф. Коні розумів дослідження моральних проблем, що виникають у карному судочинстві та взаєминах професійних учасників судового процесу.

Сьогодні судова етика – це розділ юридичної етики, сукупність правил поведінки суддів, інших професійних учасників судочинства, що забезпечують моральний характер їхньої процесуальної діяльності.

Моральними витоками судової етики є Конституція України, зокрема ст. 62 Конституції України про презумпцію

невинуватості; ст. 63 Конституції України про відмову від свідчень проти себе, рідних і членів родини; Національний кодекс суддівської етики (від 22.02.2013 р., затверджений XI черговим з'їздом суддів України); кодекси суддівської етики груп країн (Європейська хартія про закон щодо статусу суддів), глобальні кодекси.

Із правової точки зору завдання судді полягає в правильному застосуванні матеріального та процесуального закону. Точне та грамотне застосування чинного закону вже саме по собі вирішує безліч моральних проблем, оскільки закони, крім правових, закріплюють і моральні вимоги суспільства.

Чинна Конституція України максимально розширила функції суду, визнавши судову систему самостійною галуззю державної влади. Функції та повноваження судів значно розширені за рахунок звуження прокурорських функцій.

Історичною подією морально-правового характеру в карному судочинстві стала остаточна відмова України від застосування страти. Цей важкий і неоднозначний за своїм значенням крок українських інститутів влади є ніби символічним і знаковим поворотом українського суспільства до високих моральних ідеалів, зокрема й у карному судочинстві.

Значним кроком до цивілізованого (з погляду моралі) карного законодавства було введення в Конституцію України ст. 63, що звільняє від відповідальності за відмову від свідчень проти себе, членів родини чи близьких родичів. Радянський Союз був однією з держав, у якій це каралося, адже цивілізоване співтовариство вважало аморальним вимагати від матері викривати сина тощо.

Морально орієнтоване законодавство України – це важлива складова етико-правового підґрунтя судді, що позбавляє його основ і права виправдовувати несправедливість і неправосудність моральною недосконалістю закону. Однак не всі галузі українського права є бездоганною основою діяльності судді. Особливо недосконалим залишається кримінально-

процесуальне законодавство, що допускає застосування окремих, використовуваних у радянські часи правових інститутів. Одним із таких є спроба збереження права судді на повернення справи слідчому на додаткове розслідування.

Основний недолік цього сумнівного законоположення полягає в тому, що за відсутності причин для винесення обвинувального вироку воно дає судді можливість ухилитися від рішення. Рішення судді щодо повернення справи на додаткове розслідування – це ухилення від ухвалення вироку, що дозволяє слідчому без достатніх для того причин, іноді по декілька років, утримувати невинувату людину в ізоляції від родини, суспільства, від усіх видів діяльності.

Повторення перед судом і великою судовою аудиторією показань, промовлених у «напівінтимній» обстановці слідчого кабінету, дуже непроста процедура. Не можна також забувати й про психологічний вплив, якому піддаються потерпілі, свідки та навіть експерти з боку родичів і спільників підсудного з метою змусити останніх відмовитися від показань або змінити їх.

Обов'язок судді, що домагається істини у цій справі, створити сприятливу обстановку для свідка в новій, незвичайній для нього ролі, відгородити від нападок із залу та можливих погроз із боку підсудних. Свідок має відчувати себе захищеним від можливих наслідків у зв'язку з виконанням свого громадського обов'язку – давання суду показань. Водночас суддя зобов'язаний чітко та недвозначно пояснити свідку, потерпілому їхню відповідальність перед законом за давання завідомо неправдивих показань. Це положення закону, безсумнівно, містить у собі й елементи морального впливу як на особу, що свідчить, так і на присутніх у залі судового засідання.

Одним із найважливіших засобів віднайти істину у справі є тактика допиту та мистецтво одержання інформації в ході судового засідання. Суддя повинен дуже тонко відчувати обстановку в залі суду та враховувати дуже непросте становище людини, що стоїть перед судом, його психологічний і нервовий стан.

Саме тут і виявляються справжні професійні та морально виправдані підходи судді до людини. Уміння підтримати її, дати можливість освоїтися в судовій аудиторії, відгородити її від вигуків і погроз із залу – це мистецтво, досліджуване юридичною етикою. Відсутність цього уміння нічим не може бути компенсованою, навіть високою кваліфікацією.

Допит свідка, потерпілого починається з ідентифікації особистості – установаження анкетних даних особи, запрошеної для давання показань.

Суддя не має права бути негативно «зарядженим» стосовно справи підсудного. Він не має морального права розглядати справу, якщо його особиста думка з огляду на громадський резонанс чи інші обставини склалася не на користь підсудного. Приступаючи до розгляду справи, суддя повинен абсолютно нейтральним і, яким би тяжким не був вчинений злочин, зуміти стати над громадською думкою та власними емоціями.

Прояв аморальності багатолікий. Судочинство в цьому розумінні не є виключенням. Такі пороки, як лінощі, байдужість, користь, самомилування, якщо вони притаманні судді, здатні, зрештою, призвести до сумних наслідків. Прикладів тому дуже багато. Однак суспільству від цього не легше. Скільки несправедливості, надламаних душ і людських трагедій залишає за собою такий суддівський чиновник у гіршому розумінні цього слова.

Порушення норм судової етики часто пов'язані з ухваленням потрібного для зацікавленої особи рішення. За це відповідальність має нести не лише особа, яка припустилася порушення, але й усі сторони та учасники судового процесу, склад суду, що залишилися байдужими до цього під час здійснення правосуддя в конкретній справі.

2. Моральні якості судді

Ще за часів Арістотеля очевидним було те, що суддя повинен володіти особливими якостями. Філософ стверджував,

що суддями можуть бути громадяни віком старше тридцяти років, до того ж, за умови, що вони не є державними боржниками й не позбавлені громадянської честі. Ще раніше греки називали суддів «тими, хто пам'ятає про справедливість», «тими, хто вирішує спірні питання».

Проблема суддівської етики в сучасній Україні поставлена досить гостро. Поява Кодексу суддівської етики є свідченням цього. Він є своєрідним доповненням Закону України «Про судоустрій і статус суддів». Як і Закон, Кодекс наголошує на тому, що суддя не може належати до політичних партій і професійних спілок, брати участь у будь-якій політичній діяльності, мати представницький мандат, обіймати будь-які інші оплачувані посади, виконувати іншу оплачувану роботу, крім наукової, викладацької та творчої. Звичайно, незалежність суду та політичні уподобання судді є поняттями несумісними, оскільки зводиться нанівець дієвість принципу незалежності суддів і підкорення їх лише закону. Проте в законі не передбачено моральних вимог до кандидатів на цю посаду. Тому Кодекс суддівської етики конкретизує деякі з них.

Наприклад, стаття друга вказує на те, що суддя повинен уникати будь-якого незаконного впливу на його діяльність, пов'язану зі здійсненням правосуддя. Він не має права використовувати своє посадове становище в особистих інтересах чи в інтересах інших осіб. Стаття дев'ята підкреслює те, що суддя під час здійснення правосуддя не повинен допускати проявів учасниками процесу чи іншими особами неповаги до людини за ознаками раси, статі, національності, релігії, політичних поглядів, соціально-економічного становища, фізичних вад тощо.

У цьому Кодекс керується змістом ст. 21 та ст. 24 Конституції України. Перша, як відомо, проголошує те, що усі люди є вільні й рівні у своїй гідності та правах, що права та свободи людини є невідчужуваними й непорушними. А друга – те, що громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом. Ця стаття також містить положення про

те, що не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного й соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками.

Безперечно, насамперед з усіх моральних якостей судді потрібно назвати усвідомлення соціальної значимості судового рішення та загострене почуття власного обов'язку. Ухвалюючи рішення, суддя повною мірою несе відповідальність за долю підсудного, за справедливий розгляд і вирішення судової справи. Судова істина постає як результат копіткої праці щодо встановлення причин правопорушення, ознайомлення з характеристикою особи підсудного, з визначення вагомості доказів сторін та оцінки діянь підсудного з моральної позиції. Судове рішення, вид і міра покарання повинні відповідати встановленій у судовому процесі небезпеці для суспільства як самого правопорушення, так і особи, що його скоїла.

Суддя повинен бути об'єктивним і неупередженим під час виконання своїх професійних обов'язків. Упередженість судді щодо підсудного чи потерпілого, інших учасників судової справи обов'язково призведе до судової помилки. Сама по собі ця якість є незаконною та аморальною, оскільки суддя в цьому разі не виконує вимоги безсторонності як умови утвердження справедливості. Унаслідок упередженості суддя зосереджує увагу лише на тих фактах (доказах), що відповідають раніше сформованим уявленням про суть судової справи, ігнорує факти (докази), виявлені в ході розгляду судової справи.

До оголошення рішення суду суддя не має права в будь-якій формі виказувати свою оцінку суті справи, яку він розглядає, характеризувати дії підсудного. У такому разі з'являється законний привід вимагати відводу такого судді. Такого роду «стриманість» судді є обов'язковою під час виконання його професійних обов'язків.

Об'єктивність розгляду судової справи залежить від того, наскільки однаково уважно суддя ставиться до клопотань, заяв

учасників судового процесу, вислуховує їх, надає можливість поставити запитання, істотні щодо роз'яснення суті справи.

Об'єктивний і неупереджений суддя створює атмосферу процесуальної рівності сторін, очевидну не лише для присутніх у судовій залі, але й для безпосередніх учасників розгляду судової справи. Недоречним є вияв симпатії чи антипатії до будь-кого з учасників судового процесу, наприклад, підкреслено уважне ставлення до потерпілого, чи репліки, що переривають виступ адвоката, ігнорування звернень чи заяв підсудного.

Одним з обов'язків судді, виконання якого є умовою досягнення об'єктивності правосуддя, є необхідність переконатися в тому, що підсудний дійсно розуміє, в чому його звинувачують; що відповідь підсудного, якою він визнає чи не визнає свою провину, ґрунтується на правильному усвідомленні суті обвинувачення; що юридична необізнаність підсудного не зумовила його помилкової відповіді.

Негативно вплинути на об'єктивність правосуддя може некритичне ставлення судді до матеріалів судової справи, наданих за результатами попередніх слідчих дій. Поверхневе ознайомлення з матеріалами справи, оцінювання його як типового є свідченням формального ставлення судді до своїх обов'язків.

У жодному разі суддя не повинен наполягати на одержанні від підсудного свідчень, що підтверджують версію сторони обвинувачення, викладену у відповідних висновках. Якщо, тим більше, підсудний заявляє про відмову від своїх свідчень під час попереднього слідства, не визнає своєї провини, обов'язком судді є пошук причин цього, детальна перевірка, порівняльний аналіз попередніх свідчень і свідчень, наданих під час судового розгляду справи. Якщо свідчення підсудного, надані під час попереднього розслідування справи, не відповідають дійсності та є результатом або помилки, або недобросовісно проведеного слідства, необхідно його свідчення, одержані в судовому процесі, використати з метою реабілітації підсудного. У будь-якому разі, коли підсудний змінює свою

позицію щодо суті обвинувачення, суддя зобов'язаний уважно вислухати версію підсудного, визначити хибність чи істинність різних свідчень та чітко окреслити доказову базу для безпомилкового висновку. Оскільки подібне трапляється в судовій практиці досить часто, варто пам'ятати, що об'єктивність правосуддя залежить і від того, чи надають підсудному можливість пояснити причини відмови від попередніх свідчень, його бачення відомих йому обставин справи.

Суддя не повинен керувати судовим слідством і відсторонено фіксувати відверто хибні свідчення. Його обов'язок – організувати реконструкцію дійсних обставин справи та бути в цьому наполегливим. Однак активність судді після досягнення цієї мети не повинна бути спричиненою позицією обвинувачення. У судовому процесі, що є своєрідним змаганням сторін обвинувачення та захисту, викриття злочинних дій підсудного все таки залишається обов'язком обвинувача, а не суду чи конкретного судді. Тому різноманітні такі собі «хитрі» запитання, що дозволяють деякі судді під час судового опитування, є недопустимими. Дехто виправдовує таку практику тим, що вона начебто пришвидшує хід судової справи, отримання потрібних свідчень. Та доведення підсудного до стану розгубленості, ступору чи агресії навряд чи додає об'єктивності правосуддю та переконливості судовому рішення.

Справедливий принциповий суддя завжди додержується моральних норм спілкування учасниками розгляду судової справи. Якої б гостроти не досягало судове змагання, він не допустить грубощів, нетактовності чи приниження в стосунках його учасників.

Суддя – представник однієї з гілок влади. Тому поведінка його повинна бути завжди коректно-офіційною та водночас увічливою, тактовною стосовно всіх, із ким він спілкується, виконуючи свої професійні обов'язки. У поведінці судді не повинно бути як сухості, байдужості, так і легковажності,

жартівливості. Кожне правопорушення, що розглядає суд, завдало комусь горя, морального потрясіння. Суддю, очевидно, запам'ятають на все життя підсудний, його близькі, його буде пам'ятати потерпілий, інші учасники процесу, за його поведінкою уважно спостерігають присутні в залі суду. У їхніх очах він є тим, від кого очікують розумного та сумлінного дослідження справи, її справедливого вирішення.

Упродовж майже всіх років незалежності однією з найпопулярніших слів на устах багатьох політиків була теза про необхідність реформування судової системи України. Але як би не здійснювали реформування української судової системи, ключовим моментом цього процесу було і є переведення змісту понять суддівської моралі та кодексу суддівської честі з теорії у практику, у переконання фахівця у сфері правосуддя. Лише за такої умови в діяльності судді об'єднуються кращі моральні якості: чесність, принциповість, наполегливість, мужність, об'єктивність, справедливість, неупередженість, гуманізм, відповідальність за ухвалені рішення, високе почуття власного обов'язку. І, можливо, тоді стане зрозумілим повний зміст крилатого вислову Цицерона: «Суддя – це закон, що говорить, а закон – це німий суддя».

3. Конфлікт інтересів у суддівській діяльності

Специфічний характер судової діяльності означає, що представники судової системи повинні поводитися так, щоб уникати конфлікту інтересів, тобто наявності суперечностей між приватним інтересом особи та її службовими чи представницькими повноваженнями. Консультативна рада європейських суддів вважає, що правила професійної поведінки повинні передбачати, що представникам судової системи необхідно уникати будь-якої діяльності, яка могла б компрометувати гідність їх посади. Ці правила повинні підтримувати суспільну довіру до системи правосуддя методом мінімізування ризиків виникнення конфлікту інтересів. Для додержання цього положення в Україні діє суддівське

самоврядування, покликане захищати професійні інтереси суддів і вирішувати питання їх внутрішньої діяльності за допомогою самостійного колективного вирішення зазначених питань.

Норми національного законодавства свідчать, що в Україні ці функції покладають на Раду суддів, яка контролює додержання законодавства щодо конфлікту інтересів у діяльності його суб'єктів, а також ухвалює рішення про його врегулювання в діяльності окремих осіб (якщо конфлікт не було врегульовано самостійно або в передбаченому процесуальним законодавством порядку).

Конфлікт інтересів є потенційним і реальним. Потенційний конфлікт інтересів – наявність в особи приватного інтересу у сфері, в якій вона виконує свої службові чи представницькі повноваження, що може вплинути на об'єктивність чи неупередженість ухвалення нею рішень або на вчинення чи невчинення дій під час виконання зазначених повноважень.

Реальний конфлікт інтересів – суперечність між приватним інтересом особи та її службовими чи представницькими повноваженнями, що впливає на об'єктивність чи неупередженість ухвалення рішень або на вчинення чи невчинення дій під час виконання зазначених повноважень.

Виділяють і два види заходів урегулювання конфлікту інтересів: ті, які вчиняють самостійно, і ті, що врегульовуються зовні. До першого виду належать заходи, що здійснює самостійно суб'єкт:

а) самовідвід у передбаченому процесуальним законодавством порядку;

б) розкриття інформації про конфлікт інтересів, якщо після цього сторонами процесу або іншими зацікавленими особами йому не було заявлено відвід;

в) усунення від виконання завдання, ухвалення рішення, вчинення дій, не пов'язаних із відправленням правосуддя, чи від

участі в ухваленні такого рішення в умовах реального чи потенційного конфлікту інтересів;

г) усунення відповідного приватного інтересу з наданням підтверджуючих це документів Раді суддів;

г) подання особою заяви про перегляд обсягу службових повноважень, не пов'язаних зі здійсненням правосуддя, з метою виключення чинників, що спричинили конфлікт інтересів;

д) подання заяви про переведення особи на іншу посаду або в інший суд;

е) подання заяви про звільнення особи;

є) подання добровільної декларації про приватні інтереси.

У разі неможливості врегулювання конфлікту інтересів самостійно в передбаченому процесуальним законодавством порядку або іншим способом, суб'єкт звертається до Ради суддів із метою зовнішнього врегулювання конфлікту, що може бути можливим також у зв'язку з:

1) обов'язковим повідомленням чи заявою суб'єкта конфлікту інтересів;

2) зверненнями інших осіб, що містять повідомлення про конфлікт інтересів;

3) повідомленнями в засобах масової інформації та відомостями про конфлікт інтересів з інших публічних джерел.

Визначено, що зовнішнє врегулювання конфлікту інтересів здійснюють методом ухвалення Радою суддів одного з нижченаведених рішень про рекомендацію щодо:

1) усунення особи від виконання завдання, ухвалення рішення, вчинення дій, не пов'язаних зі здійсненням правосуддя, чи від участі в ухваленні такого рішення в умовах реального чи потенційного конфлікту інтересів за умови, якщо цей конфлікт не має постійного характеру;

2) перегляду обсягу службових повноважень особи, не пов'язаних із відправленням правосуддя;

3) переведення особи на іншу посаду або в інший суд у зв'язку з наявністю реального чи потенційного конфлікту інтересів, що має постійний характер і не може бути

врегульований методом відводу (самовідводу). Обов'язковою умовою такої санкції є згода суб'єкта конфлікту інтересу на переведення;

4) звільнення особи у зв'язку з наявністю конфлікту інтересів можливе, якщо реальний чи потенційний конфлікт інтересів у її діяльності має постійний характер і не може бути врегульований в інший спосіб, зокрема через брак її згоди на переведення або на позбавлення приватного інтересу;

5) відкликання особи суб'єктом обрання (це стосується членів Вищої кваліфікаційної комісії суддів).

Звернення суддів за роз'ясненнями щодо конфлікту інтересів, який не може бути впорядковано самостійно (у процесуальний спосіб), у більшості питань стосуються роботи в одній судовій установі суддів та їх близьких осіб (голова суду – суддя, помічник, працівник апарату суду, суддя – суддя, помічник, працівник апарату суду).

Однією з підстав виникнення конфлікту інтересів, а значить, корупційного ризику є зміст ст. 157 Закону України «Про судоустрій і статус суддів», де зазначено, що судді самостійно здійснюють добір помічників. Майбутній помічник може й не бути родичем або близькою особою судді, але може бути другом, знайомим, сусідом тощо. Виникає занепокоєння проведення добору кандидатів у помічники судді, оскільки не існує чітко окреслених вимог до них і до такого добору.

Отже, в Україні побудована ефективна модель запобігання конфлікту інтересів та його впливу на об'єктивність вітчизняного судочинства, що розрізняє два види конфлікту інтересів та вживає певних запобіжних заходів із метою попередження їх виникнення та встановлює способи їх запобігання.

Із метою запобігання виникненню таких конфліктів інтересів судді повинні виконувати свої обов'язки безсторонньо та неупереджено та утримуватися від поведінки, будь-яких дій або висловлювань, що можуть призвести до виникнення

сумнівів у рівності професійних суддів, народних засідателів та присяжних під час здійснення правосуддя.

4. Етика судової риторики

Ораторському мистецтву присвячено безліч наукових і навчальних здобутків, починаючи з античних і римських ораторів і риторів Аристотеля, Демосфена, Гая Гракха, Юлія Цезаря, Помпея, Цицерона й закінчуючи сьогоdnішнім днем. Якщо людська мова – це інструмент спілкування людей між собою, то ораторське мистецтво – це вміння максимально використовувати мовне спілкування людей як засіб досягнення бажаного результату.

Існує чимало професій, де вміння говорити чітко, образно, переконливо та полум'яно вирішує успіх справи, а нерідко й визначає кар'єру оратора, його майбутнє. Найчастіше це стосується політиків, адвокатів, що нерідко збігається. Талант говорити запально, опановувати аудиторією та масами людей привів до необмеженої влади над публікою й цілими народами Демосфена й Цицерона, Робесп'єра й Дантона, Керенського й Леніна (В. І. Ульянова), Троцького, Д. Неру, Гітлера, Гебельса, Ф. Кастро та багатьох інших природжених блискучих політичних ораторів. Четверо з названих були адвокатами.

Судочинство передбачає постійне спілкування юристів-професіоналів як між собою, так і з людьми, які так чи інакше виявилися причетними до певного судового процесу. Це процесуальне спілкування в часи А. Ф. Коні знайшло своє вдале призначення в слові «судоговоріння».

І дійсно, учасникам судового процесу доводиться дуже багато говорити. Оголошення обвинувального висновку чи виклад позовних вимог, давання показань підсудними й свідками, постановка питань допитуваним особам та експертам, виклад учасниками судового процесу заяв і клопотань, нарешті, судові дебати та оголошення рішення, вироку суду – усе це елементи судоговоріння.

Специфіка судоговоріння полягає в суворій процесуальній упорядкованості – кожне слово, промовлене в ході судового засідання має свою процесуальну назву та призначення. Головуючий у суді не розмовляє, а веде судові засідання. Сторони судової справи: підсудний, позивач, відповідач, свідки – дають показання. Учасники судового процесу: державний обвинувач, адвокат – допитують, ставлять запитання, заявляють клопотання, роблять заяви, беруть участь у судових суперечках. Підсудний промовляє останнє слово.

Кожна із форм судоговоріння має своє призначення, свою мету та обов'язково власну етичну основу. Допитуючи особу в судовому засіданні неприпустимо задавати питання навідного характеру. Аморальною є постановка запитань глибоко інтимного характеру, якщо це не продиктовано інтересами справи. Неприпустимо звертатися до будь-якої, викликаної в судові засідання особи на «ти», вичитувати за «неправильно» зайняту позицію та ін.

Судоговоріння здійснюється в порядку, установленому карно-процесуальним і цивільно-процесуальним законодавством, у визначеній черзі та обов'язково з дозволу головуючого в справі судді: спочатку слово надається позивачеві, а потім відповідачеві; спершу виступає державний обвинувач, а за ним – адвокат. Бувають випадки, коли порядок допиту окремих осіб в інтересах справи судом може бути змінений. Однак це допускається суддею лише після попереднього обговорення такої доцільності з учасниками судового засідання.

Цей порядок установлено не лише відповідно до правових вимог. Тут прослідковується етичний підхід законодавця до розв'язання правових питань. Так, відповідач виступає після позивача для того, щоб мати можливість захиститися від позову. Адвокат виступає після державного обвинувача, щоб мати можливість захиститися від аргументів обвинувачення. Це, безперечно, морально виправдано. «Бий, але вислухай», – говорили римляни, що означало необхідність

також вислухати обвинувачуваного й лише після цього ухвалювати рішення.

Правосуддя не терпить суєти й довільного марнослів'я. Спроби сторін сперечатися, грубо втручатися в інтимні стосунки підсудних і свідків, будь-які неетичні та образливі звертання повинні припинятися судом коректно, але твердо й негайно. Дуже ефективним способом наведення порядку в судовому засіданні є право судді дати усне зауваження або накласти штраф за неправомірні дії (неповага до суду, образа судді). Неповагою до суду вважають: 1) появу в нетверезому стані в судовому засіданні, 2) репліки, звертання, розмови у невстановлений час і без дозволу судді, 3) непристойну поведінку, некоректні та нецензурні висловлювання.

Життя різноманітне та непередбачуване. Це однаково стосується й судової практики. Незважаючи на трагізм подій, що відбуваються в судовій залі, нерідко трапляються й комічні ситуації, і в такому разі головуючий повинен вчасно та вдало вийти з цієї ситуації. Але не можна допустити, щоб комічна ситуація, що виникла, вийшла з-під контролю чи стала образливою для будь-кого з учасників судового процесу, тим більше для потерпілого в справі чи підсудного.

Особливим ораторським жанром є судові суперечки сторін. Вживання терміна «жанр» тут є доречним, тому що виступаючи перед судом повинні володіти словом і мистецтвом переконання. Головна мета виступаючого в суді оратора – переконати суддю, народних засідателів або присяжних у правоті своєї позиції, тобто переконати усіх у правильності рішення, запропонованого ним.

Характер виступу судового оратора визначається конкретним завданням, що стоїть перед ним. Тут не завжди доречно оцінювати виступ такими етичними категоріями, як шляхетність поставленої мети та справедливість її досягнення, тому що в суперечках сторін із полярними інтересами поняття ці дуже відносні. Може йтися лише про чесність та етичність

прийомів, використовуваних для досягнення мети. А стежити за цим – прерогатива суду.

Однак варто завжди пам'ятати, що мова судового оратора – це лише інструмент, ефективність і сила якого повинні вимірюватися критеріями совісті та спрямовуватися на користь правосуддя, а не на захист честі мундира за будь-яку ціну.

Отже, судовий процес – це не довільне спілкування учасників, а чітко визначена законодавством черговість дій, яким керується суддя. У судовому процесі не може бути хаосу та марнослів'я.

5. Судовий етикет

Судовий етикет – це сукупність правил, ustalених норм поведінки й комунікації учасників судового процесу. Судовий етикет регулює лише зовнішні форми взаємин між судом та особами, зайнятими у справі. Виконання його вимог обов'язкове як для осіб, що професійно беруть участь у справі (судді, адвоката, прокурора, співробітників суду), так і для людей, які з різних причин опинилися залученими до сфери діяльності суду (позивач і відповідач, свідки та ін.).

Правила етикету, що мають бути додержані в судовому засіданні, викладені відповідно до судового процесу.

1. До залу судового засідання учасники судового процесу заходять, коли їх запрошує судовий розпорядник.

2. Особи, присутні в залі судового засідання, повинні встати, коли входить і виходить суд. Рішення суду особи, присутні в залі, заслуховують стоячи.

3. Єдиним припустимим звертанням до суддів є «Ваша честь». Категорично забороняється в судовому засіданні звертатися до суддів на ім'я та по-батькові.

4. Звертаються до будь-кого з учасників судового засідання на «Ви», з повагою, не допускається панібратство.

5. Учасники судового процесу встають, коли суддя звертається до будь-кого з учасників судового процесу; коли вони дають пояснення; заявляють клопотання; ставлять

запитання; дають показання, висновки, консультації. Відступ від вимог цієї статті допускається з дозволу головуєчого. Класичним вважають вислів знаменитого італійського правознавця й мислителя Чезаре Беккарія: «Формальність та урочистість необхідні під час відправлення правосуддя, щоб нічого не відправляти на свавілля судді, щоб народ знав, що суд діється на підставі твердих правил, а не безладно та упереджено».

Щодо форми одягу, то насамперед потрібно зазначити про урочистий одяг суддів, що ніби наділяє їх особливими властивостями та вказує на їх рівноправність. Ніщо не може бути більше недоречним, ніж дорогі й габаритні прикраси на особах, які виконують суддівські обов'язки. Демонстрація яскравих і строкатих атрибутів убрання, смілива зачіска, дорогі сережки й каблучки – це не лише ознака поганого тону, а й елементарне нерозуміння недоречності демонстрації добробуту й розкошів в обстановці, де розглядаються людські трагедії.

Варто зауважити, що вимоги судового етикету стосуються не лише безпосередньо поведінки учасників судочинства, а й матеріального середовища, в межах якого цей процес проходить. Забезпеченню гласності, публічності, відкритості, змагальності процесу нерідко заважає елементарна тіснота залу судових засідань, коли суди розміщуються в старих і недостатньо пристосованих приміщеннях. За таких умов гарантовано власний стіл мають лише суддя й секретар судового засідання. Наступний вільний стіл за традицією займає державний обвинувач, а ось забезпечення відповідним місцем адвоката-захисника вже виявляється проблемою.

Кількість місць для публіки буває в цьому разі зведено до мінімуму. Ситуація ще більше ускладнюється у зв'язку з поширеною звичкою суддів переносити розгляд справи у власний кабінет. Комфортно в цьому разі лише самому судді, однак і державний обвинувач, і адвокати, не маючи можливості розміститися за столом і розкласти необхідні їм документи, змушені відчувати значні незручності.

Зазначені недоліки стосуються саме умов, за яких здійснюється правосуддя. Однак будучи наочно виражені в зовнішніх проявах, вони негативно впливають на зміст процесу, а наприкінці – на його результат. Не менш серйозною виглядає ситуація, коли на фасадному боці в залі суду відсутня державна символіка – Герб, Прапор України, а також вивіска, що вказує на знаходження в приміщенні суду.

Судовий етикет поширюється на додержання порядку оформлення всієї процесуальної документації, складання протоколу судового засідання. Останнє значною мірою залежить від технічної оснащеності судів, підготовленості та грамотності секретаря судового засідання. Поширена практика несвоєчасного складання протоколу неприйнятна, оскільки обмежує право та можливості засудженого або особи, не задоволеної рішенням суду, на апеляційне або касаційне оскарження рішення суду в установлений термін.

Можна говорити про процесуальну єдність форми та змісту судового етикету. Передбачені в цьому разі процедури та форми поведінки відображають загальну спрямованість і цілі судочинства, а також його основоположні принципи – справедливість, законність, неупередженість, незалежність.

Отже, додержання вимог судового етикету – загальне питання ефективності функціонування системи правосуддя в цілому та дії вимог судової етики зокрема.

Список рекомендованої літератури

Основна

1. Гребеньков Г. В., Фіолевський Д. П. Юридична етика : навч. посіб. Київ : Алерта, 2007. 209 с.
2. Тофтун М. Г. Етика : підручник. Київ : Академія, 2011. 437 с.
3. Фіолевський Д. П. Юридична етика : підручник. Київ : Алерта, 2011. 288 с.

Додаткова

1. Бралатан В. П., Гуцаленко Л. В., Здирко Н. Г. Професійна етика : навч. посіб. Київ : ЦУЛ, 2011. 252 с.
2. Етика : навч. посіб. / В. О. Лозовий, М. І. Панов та ін. ; за ред. В. О. Лозового. Київ : Юрінком Інтер, 2007. 223 с.
3. Козляковський П. А. Етика. Етика права. Етика юридичної діяльності : навч. посіб. Миколаїв : Дизайн і поліграфія, 2012. 398 с.
4. Меліхова Ю. А. Морально-професійна культура судді : історія і сучасність : монографія. Харків : Право, 2015. 217 с.

Лекція 8

Етика діяльності прокурора та слідчого

План

1. Етика діяльності прокурора.
2. Морально-етичні вимоги до позаслужбової поведінки прокурора.
3. Відмова прокурора від обвинувачення.
4. Етика слідчого.

Основні поняття та терміни теми: обвинувачення, прокурорський нагляд, слідчий, повна відмова прокурора від обвинувачення.

1. Етика діяльності прокурора

Професійна етика прокурора є частиною загальнолюдської етики, а також професійної етики. У пункті 10 ст. 3 «Засади діяльності прокуратури» Закону України «Про прокуратуру» закріплено такий принцип діяльності прокурора, як *неухильне додержання вимог професійної етики та поведінки.*

Згідно зі ст. 2 Закону «Про прокуратуру» функціями прокуратури є:

- 1) підтримання державного обвинувачення в суді;
- 2) представництво інтересів громадянина або держави в суді у випадках, визначених Законом;
- 3) нагляд за додержанням законів органами, що провадять оперативно-розшукову діяльність, дізнання, досудове слідство;
- 4) нагляд за додержанням законів під час виконання судових рішень у кримінальних справах, а також застосування інших заходів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням особистої свободи громадян.

Кожен працівник прокуратури повинен діяти не лише в межах закону, але й керуватися у своїй роботі нормами

гуманізму, проявляти доброзичливість, чуйність, турботу та увагу до людей. Громадяни країни щодня звертаються до прокуратури по захист своїх прав і свобод, пов'язуючи посади прокурора та слідчого зі справедливістю. Часто звернення їх до прокурора – це остання надія на законний розгляд їхнього питання. Тому від діяльності прокурорів очікують об'єктивності, неупередженості, справедливості, сумлінного ставлення до виконання посадових обов'язків та щоденне утвердження верховенства закону.

У ст. 2 Дисциплінарного статуту прокуратури України зазначено, що працівники прокуратури повинні бути наділені високими моральними якостями, бути принциповими та непримиренними до порушень законів, поєднувати виконання своїх професійних обов'язків із громадянською мужністю, справедливістю та непідкупністю.

З огляду на соціальні функції прокуратури, високе соціальне призначення осіб, які обіймають посади прокурорів, до останніх ставлять високі моральні критерії. Це велика повага до прав та свобод людини, співчуття, людинолюбство, безкорисливість, неупередженість, уміння застосувати принципи правової рівності громадян перед законом, тобто незалежно від того, кого обвинувачують у вчиненні злочину, сина судді чи президента, прокурор зобов'язаний підтримувати державне обвинувачення в суді.

Разом із якостями, що мають загальне значення для юристів будь-якої спеціальності, робота прокурора передбачає наявність у нього специфічних властивостей характеру. Це, насамперед, глибока й тверда переконаність у справедливості та соціальній значимості справи, якій він себе присвятив, відповідна націленість на досягнення поставленої мети, підкріплена активною та послідовною діяльністю, високі вольові якості. Водночас, враховуючи великий обсяг владних повноважень, якими наділений прокурор, його обов'язок – ефективно та виключно обачливо користуватися ними, скрупульозно аналізувати всі обставини справи, ретельно

зважувати всі «за» і «проти», бути об'єктивним, не піддаватися обвинувальному ухилу, спокусі захисту «честі мундира», проникати в сутність правових, соціальних явищ, мати мужність визнати свої помилки та виправити їх. Особливості прокурорської діяльності часто вимагають від працівника цієї системи виявляти мобільність, швидкість і гнучкість мислення, здібність конструктивно думати та ухвалювати рішення в незвичайних, екстремальних умовах без сторонньої допомоги, осмислено діяти й вирішувати завдання в мінімальний термін.

Прокурор повинен оцінювати явища з урахуванням усіх деталей, прораховувати найближчі та віддалені, прямі й побічні результати. Адже прокурор, за висловом А. Ф. Коні, – «промовляючий суддя».

Прокурорська етика – це наявність у прокурорів і слідчих високого рівня загальноосвітньої та теоретичної підготовки, володіння глибокими знаннями в різних сферах, наявність духовних і душевних якостей, прояв високого професіоналізму під час виконання своїх функціональних і посадових обов'язків, неухильне додержання при цьому правил моральності, принципів діяльності органів прокуратури та гуманне ставлення до людей.

Прокурор повинен підтримувати честь і гідність своєї професії, професійну компетентність на належному рівні, у своїй діяльності завжди відповідати найвищим етичним та естетичним вимогам, сумлінно виконувати службові обов'язки.

У разі поширення неправдивих відомостей, що принижують честь, гідність і ділову репутацію прокурора, він має право звернутися до суду з відповідним позовом про захист своїх прав.

Під час виконання службових обов'язків прокурор повинен бути незалежним, що передбачає його свободу від будь-якого впливу, тиску чи втручання в діяльність. Із метою додержання цього принципу прокурор зобов'язаний активно протистояти будь-яким спробам посягання на його незалежність.

Прокурор повинен діяти в межах повноважень, визначених законом, справедливо, неупереджено та об'єктивно:

- не повинен продовжувати кримінальне переслідування, якщо розслідування показує необґрунтованість чи незаконність обвинувачення;

- ураховувати всі обставини у справі, зокрема ті, що стосуються підозрюваного (обвинуваченого, підсудного, засудженого), незалежно від того, чи є вони доказами вини або невинуватості останнього;

- бути політично неупередженим, виключати можливість будь-якого впливу або тиску на свою професійну діяльність органів місцевої влади та самоврядування, посадових осіб, а також рішень, програм та дій політичних партій, інших суспільних об'єднань чи їх органів;

- не висловлювати публічно своєї власної позиції з тих чи інших питань поточної політики, щоб не ставити під сумнів свою неупередженість;

- утримуватися під час перебування на службі в органах прокуратури від висування своєї кандидатури в народні депутати України.

Прокурор не повинен перетворювати судові дебати на запальне цькування підсудного, викликати до нього неприязне відчуття, представляти справу в односторонньому вигляді, «витягуючи» з неї лише ті обставини, що викривають підсудного, прибільшуючи його злочин.

Прокурор, виконуючи свій обов'язок, служить суспільству. Але це служіння лише тоді корисне, коли воно ґрунтується на суворій етичній дисципліні, а інтереси суспільства та людської гідності захищені з однаковою чуйністю та гідністю.

Прокурор повинен суворо додержуватись обмежень і заборон, передбачених антикорупційним законодавством, не допускати будь-яких проявів корупції, а саме:

– не використовувати у своїх особистих інтересах, інтересах родини або інших осіб будь-яку інформацію, що стала відомою під час виконання професійних обов'язків;

– не використовувати своє службове становище для сприяння фізичним та юридичним особам у здійсненні ними підприємницької та іншої діяльності з метою одержання для себе, своїх родичів або інших осіб матеріальних благ, послуг, пільг та інших переваг;

– не використовувати державне майно, інші засоби організаційно-технічного та іншого забезпечення в особистих інтересах, а також з іншою метою, не пов'язаною з виконанням професійних обов'язків;

– не приймати ніяких подарунків, винагород, не отримувати якоїсь користі, заохочення чи гостинності у зв'язку з виконанням своїх професійних обов'язків, а також від осіб, які можуть скомпрометувати чесність, справедливість та неупередженість прокурора;

– запобігати конфліктам між власними інтересами та інтересами служби, а в разі виникнення ситуації, коли особиста зацікавленість перешкоджає виконанню посадових обов'язків, повідомити про це безпосередньому керівникові для врегулювання конфлікту інтересів.

Під час судового розгляду справ прокурор повинен усіяко утримуватися від впливу на вирок або рішення суду не процесуальними засобами, зокрема методом проголошення до завершення розгляду справ заяв стосовно фактичних обставин справи та юридичної оцінки доказів.

У всіх сферах прокурорсько-слідчої діяльності прокурор зобов'язаний додержуватися принципу презумпції невинуватості.

Прокурор не повинен надавати суду докази, що були одержані з джерел або за допомогою методів, що суперечать закону. У разі встановлення таких фактів, вживати необхідних заходів із метою притягнення до передбаченої законом відповідальності особи, яка одержала та надала такий доказ.

Прокурор зобов'язаний забезпечувати конфіденційність інформації, яку одержано під час виконання професійних обов'язків, крім тих випадків, коли законом передбачено право чи обов'язок розкривати таку інформацію.

Особливу увагу приділяють забезпеченню таємниці у сфері підприємницької та банківської діяльності, розголошення якої може завдати значних матеріальних збитків суб'єктам підприємництва.

Прокурору потрібно утримуватися від розголошення своїх намірів щодо порушення кримінальних справ, обрання запобіжних заходів та інших важливих слідчих дій і наглядових рішень, якщо потреба в цьому не викликана міркуваннями тактичного характеру.

Отже, необхідність додержання прокурорської етики обумовлена специфікою діяльності прокурорів, її цілями, змістом, формами, методами, посиленням інтересом у суспільстві.

2. Морально-етичні вимоги до позаслужбової поведінки прокурора

Вимоги, що висуваються до позаслужбової поведінки прокурорів, визначено в низці міжнародно-правових актів, чинному українському законодавстві, локальних нормативно-правових актах Генеральної прокуратури України.

Наприклад, Європейські керівні принципи з питань етики та поведінки прокурорів (Будапештські керівні принципи), ухвалені Конференцією генеральних прокурорів країн Європи 31 травня 2005 року, разом із визначенням основних обов'язків прокурорів, стандартів їх професійної поведінки в цілому та професійної поведінки під час здійснення кримінального провадження закріплюють також нормативні вимоги до поведінки у приватному житті. «Прокурори своєю поведінкою у приватному житті не повинні ставити під загрозу фактичну чи в розумних межах очікувану добродієність, справедливість та неупередженість прокурорської професії. Вони мають поважати

закон та неухильно його додержуватися не лише під час виконання своїх службових обов'язків, а й у приватному житті».

У Європейських інструкціях із питань етики та поведінки прокурорів, ухвалених на конференції Генеральних прокурорів Європи у Страсбурзі 24–26 січня 2005, також наголошено на тому, що прокурори в приватному житті не повинні компрометувати своєю поведінкою чесність, законність та неупередженість органів прокуратури, завжди повинні поважати закон, повинні поводитися так, щоб збільшувалась всенародна довіра до їхньої професії.

Зазначені положення міжнародно-правових актів щодо професійної етики прокурорів, зокрема їх позаслужбової поведінки, у більшості своїй інтегровано в кодекси етичного спрямування зарубіжних країн.

Наприклад, у IV розділі Морального кодексу Угорської асоціації прокурорів зазначено, що прокурори відмовляються брати участь у діяльності комерційних організацій, оскільки це може призвести до неправомірного впливу, а так само обмежують приватну адвокатську діяльність, крім випадків, коли це стосується захисту своїх інтересів або інтересів власної сім'ї, якщо професійна честь залишається поза небезпекою.

Цікаво зазначити, що термін становлення етичної системи прокурорської діяльності в США охоплює понад два сторіччя. Відмінною ознакою американської моделі є розвиток індивідуальних здібностей працівників та матеріальна зацікавленість.

Основною законодавчою нормою професійної етики та поведінки прокурорів органів прокуратури України є Закон України «Про прокуратуру». Що стосується нормативно-правової бази з питань позаслужбової поведінки працівника органів прокуратури України, то вона представлена передусім положеннями Кодексу професійної етики та поведінки прокурорів, зокрема його розділу III.

Загальною вимогою ст. 21 розділу III Кодексу є спрямованість позаслужбової поведінки прокурора на

недопущення дій, що можуть зашкодити репутації. Насамперед ідеться про те, що прокурор не має права використовувати своє службове становище в особистих інтересах або в інтересах інших осіб. Адже він має доступ до службової та конфіденційної інформації, розголошення якої може зашкодити як інтересам слідства, так і інтересам інших суб'єктів; він також здатен здійснювати істотний вплив на хід розслідування та судового розгляду провадження тощо.

Водночас прокурор не повинен приховувати від громадян факти та обставини щодо загрози життю, здоров'ю та безпеці людей, крім випадків заборони розголошення відомостей, що становлять державну таємницю, вичерпний перелік яких визначений законом.

Кожен прокурор повинен діяти не лише в межах закону, але й керуватися у своїй роботі нормами гуманізму, виявляти доброзичливість, чуйність, турботу та повагу до людей.

Негативними для професійного іміджу державного обвинувача можуть бути наслідки його позаслужбових стосунків, наприклад з особами, що притягалися до кримінальної відповідальності, ведуть протизаконний чи аморальний спосіб життя тощо. Загалом же у своєму приватному житті прокурор повинен стежити за тим, щоб у процесі здійснення соціальних контактів не потрапити в будь-яку залежність, що може потім обмежувати його під час виконання професійних обов'язків.

Згідно з положеннями ч. 3 ст. 21 Кодексу працівник прокуратури поза службою повинен поводити себе коректно та пристойно, під час з'ясування будь-яких обставин із представниками правоохоронних, контролюючих та інших державних органів не використовувати свій службовий статус, зокрема посвідчення працівника прокуратури з метою впливу на посадових осіб.

У разі, якщо працівник прокуратури став учасником чи свідком певної конфліктної ситуації, до вирішення якої долучаються представники правоохоронних органів чи ЗМІ, то

під час спілкування з ними він не повинен виявляти ознаки зверхньої поведінки. Навпаки, йому належить додержуватися як загальнолюдських комунікативних норм, так і етичних правил спілкування з представниками відповідних професій.

Однією із вимог до позаслужбової поведінки працівника прокуратури, передбачених у ст. 22 Кодексу професійної етики та поведінки прокурорів, є обмеження щодо участі прокурора в політичній діяльності. Так, прокурор не може належати до політичної партії, брати участь у політичних акціях, мітингах, страйках та залучати до них підпорядкованих працівників, публічно демонструвати свої політичні переконання.

Крім того, перебування на посаді прокурора несумісне з обійманням посади в будь-якому органі державної влади, іншому державному органі, органі місцевого самоврядування та з представницьким мандатом на державних виборних посадах.

Йому дозволяється займатися такими позаслужбовими видами діяльності, як наукова, викладацька, спортивні та музичні заняття тощо.

Етика позаслужбової поведінки прокурора передбачає право останнього вільно визначати своє ставлення до релігії, брати участь у діяльності релігійних організацій, які діють на законних підставах і діяльність яких не спрямована на розпалювання расової, політичної, національної та релігійної ворожнечі, не допускаючи їх втручання у свої службові справи.

Прокурор також має право створювати або приєднуватися до професійних асоціацій та спілок, що представляють і захищають його інтереси та права.

Отже, суть викладених вище вимог полягає в тому, що прокурори під час здійснення службових обов'язків та поза межами служби не повинні поводитися так, що прямо чи опосередковано викликало б сумнів у їх незалежності та неупередженості, негативно позначилося на авторитеті органів прокуратури.

3. Відмова прокурора від обвинувачення

Рішення прокурора щодо справи з обвинувальним висновком, коли він із ним погоджується, а справу направляє до суду, має особливе значення. Воно означає, що прокурор, погодившись із висновками слідчого, бере на себе обов'язок підтримати їх у суді, куди він направляє справу для розгляду по суті. Реалізація висновків, яких дійшов слідчий і з якими погодився прокурор, що затвердив обвинувальний висновок, буде здійснюватися прокурором у суді в разі підтримання обвинувачення.

На думку В. С. Зеленецького, «державне обвинувачення виникає в тому процесі, де прокурор досліджує обвинувальний висновок і всі матеріали кримінальної справи». Прокурор вивчає матеріали справи й досліджує обвинувальний висновок лише після закінчення досудового слідства. Більше того, вважає В. С. Зеленецький, якщо прокурор затвердив обвинувальний висновок, то він повинен бути переконаним у вині конкретної особи та що це «є самостійним процесом, самостійною стадією в змагальній системі розвитку кримінально-процесуальної діяльності, і цей процес потрібно назвати «стадією порушення державного обвинувачення». Водночас на прокурора покладено відповідальне завдання – перевірка якості слідства, законності та обґрунтованості висновків слідчого у справі, що надійшла з обвинувальним висновком.

Прокурор, «ознайомившись із матеріалами кримінальної справи і затвердивши обвинувальний висновок своїм підписом, «наділяє» себе статусом державного обвинувача. Водночас він покладає на себе обов'язок підтримати державне обвинувачення в суді».

Прокурор зобов'язаний реагувати на будь-які випадки порушення закону, зокрема на незаконне рішення чи вирок незалежно від того, відповідає це інтересам обвинуваченого або суперечить їм.

Прокурор, який прийшов до суду як державний обвинувач, повинен бути переконаний у винності підсудного.

Така переконаність прокурора виникає у зв'язку з вивченням матеріалів кримінальної справи, тобто матеріалів досудового слідства в разі підготовки до судового процесу. Якщо прокурор під час ознайомлення з матеріалами кримінальної справи дійде висновку про те, що винність обвинуваченого не підтверджується, він повинен відмовитися від участі в судовому розгляді.

Отже, прокурор, якому доручено підтримувати в суді державне обвинувачення, повинен мати внутрішнє переконання у винності обвинуваченого.

Водночас йому потрібно урахувувати, що судовий розгляд справи має якісно іншу форму дослідження доказів, ніж під час досудового слідства, а і може інакше висвітлити обставини справи, надати їм зовсім іншого змісту. Є також ряд інших особливостей. До таких змін прокурор завжди повинен бути готовим. Це означає, що від нього залежить, яку він займає позицію, яких висновків він дійде, як його переконаність у винності особи трансформуватиметься.

Причини зміни прокурором свого початкового переконання у винності підсудного:

1. Судове слідство показало, що докази, зібрані під час досудового слідства, на підставі яких прокурор планував зробити висновки про винність особи, були оцінені неправильно, без необхідної ретельності та аналізу.

2. Під час судового слідства виявилися нові, раніше невідомі обставини, які зламали всю систему обвинувачення, що ґрунтувалося на фактах, котрі під час досудового слідства не були перевірені в повному обсязі.

3. У ході судового слідства виявляються факти грубих порушень норм КПК під час проведення досудового слідства: фальсифікація, однобічність, усунення зі справи усього того, що виправдовувало б обвинуваченого тощо.

Водночас потрібно зазначити, що в кримінальному судочинстві враховуються лише визначені факти, тому для відмови прокурора від обвинувачення необхідно, щоб вони мали

юридичну характеристику та були відображені в кримінально-процесуальному законі. До того ж, потрібно враховувати й суб'єктивний аспект відмови від обвинувачення, тобто особисту позицію прокурора. Не треба забувати, що прокурор у суді здійснює обвинувальну діяльність, тому його відмова є можливою та необхідною, якщо він упевнений і переконаний у невинності підсудного.

Під відмовою прокурора від державного обвинувачення потрібно розуміти його звернення до суду, в якому він повністю або частково заперечує обґрунтованість обвинувачення й викладає мотиви неможливості його підтримання. Це означає, що прокурор у цілому або частково припиняє обвинувальну діяльність проти підсудного. З огляду на зміст відмови прокурора від обвинувачення, можна виділити дві її різновиди – *повну та часткову*. Вони є цілком закономірними й цілком відповідають наявній практиці.

Повна відмова актуальна тоді, коли прокурор пропонує закрити справу або виправдати особу в повному обсязі обвинувачення. Можна стверджувати, що повна відмова прокурора від обвинувачення – це виправлення помилки, допущеної під час порушення кримінальної справи, її розслідування, затвердження обвинувального висновку, а також під час попереднього розгляду справи в суді. На цих стадіях процесу під час ретельної перевірки та аналізу обставин справи в більшості випадків можна було виявити допущені помилки.

Часткова відмова від обвинувачення актуальна тоді, коли прокурор відмовляється від обвинувачення у вчиненні одного або декількох злочинів, залишивши обвинувачення особи в інших злочинах. У цьому разі від прокурора надходить пропозиція про закриття справи чи виправдання особи за однією або кількома статтями КК, залишивши обвинувачення в інших злочинах.

За наявності вказаних підстав суд виносить виправдувальний вирок. Водночас суд своєю ухвалою (постановою) повинен закрити справу, якщо прокурор

відмовився підтримувати державне обвинувачення, а потерпілий також погоджується з прокурором.

Більшість науковців стверджують, що прокурор може відмовитися від підтримання державного обвинувачення лише після судового слідства. У судовому засіданні прокурор зобов'язаний ужити всіх передбачених законом заходів для всебічного, повного та об'єктивного дослідження обставин справи. Це дозволить йому переконатися, що дані судового слідства або підтверджують, або не підтверджують пред'явленого підсудному обвинувачення.

Отже, у прокурора з'являється впевненість у тому, що обвинувачення не підтвердилось і він має підстави відмовитися від підтримання обвинувачення, про що виносить постанову, яку передає суду.

Отже, відмова прокурора від державного обвинувачення – це не лише право, але і його обов'язок. «Підтримання обвинувачення будь-що є дією не лише безцільною, але й морально негідною» (А. Ф. Коні).

4. Етика слідчого

Відомо, що праця слідчого складна й відповідальна з огляду на те, що він знаходиться на передньому краю боротьби зі злочинністю, зіштовхується іноді з активною протидією осіб, зацікавлених у тому, щоб спрямувати слідство хибним шляхом. За цих умов слідчий наділений широкими владними повноваженнями, тобто правом одноосібно вирішувати багато питань, що виникають у процесі слідства, за винятком тих, які вирішують із санкції прокурора.

Слідчий – спеціаліст-юрист, обов'язком якого є розслідування вчинених злочинів і в разі доведення вини обвинуваченого – підготовка матеріалів кримінальної справи для розгляду справи в суді. Від якості роботи слідчого залежить не лише додержання прав та свобод людини під час проведення розслідування, але й досягнення його основної мети: ухвалення справедливого рішення у справі, що виявляється в знаходженні

та притягненні до кримінальної відповідальності винних у вчиненні злочину чи, навпаки, в реабілітації невинних.

Діяльність слідчого полягає в установленні фактичних обставин справи, їх оцінюванні, визначенні ступеня вини обвинуваченого залежно від зібраних доказів і пред'явленні йому обвинувачення, виявленні причин та умов, що сприяли вчиненню злочинів і відповідному реагуванні на них.

Особливостями цієї діяльності є те, що слідчий як процесуальна фігура безпосередньо стикається з досконалим злочинцем та особою, підозрюваною у скоєнні злочину. До того ж, зазвичай, він наражається на активну протидію з боку зацікавлених осіб, нерідко вимушений діяти в умовах конфліктних ситуацій, ухвалювати ризиковані рішення, вирішувати складні евристичні завдання.

Зважаючи на обмежену гласність слідства, в його руках на певний період сконцентровані всі основні процесуальні функції: кримінальне переслідування (звинувачення), захист (пошук не лише викривальних, але й реабілітуючих доказів); дозвіл справи (звинувачення або припинення справи). Для реалізації всіх цих функцій слідчий наділений дуже великими правами й широкими владними повноваженнями, що дозволяють йому самому, зазвичай, вирішувати всі питання, що виникають у процесі розслідування, і самостійно ухвалювати рішення.

Саме тому до слідчого ставлять високі етичні вимоги. Ідейна зрілість, моральна стійкість і чистота, свідомість суспільної значущості своєї діяльності та цивільної відповідальності за її результати – все це допомагає слідчому знайти правильний шлях у складних і заплутаних ситуаціях, діяти завжди відповідно до закону та етичного боргу.

Під час розгляду моральних засад діяльності слідчого необхідно виділити три види правил, що визначають поведінку слідчого під час виконання ним своїх функціональних обов'язків у кримінальному процесі:

- сутність, форма, зміст слідства; усе це визначається процесуальними законами й основними положеннями матеріального права (кримінального, цивільного, адміністративного тощо);
- методи, прийоми й тактика розслідування, що дозволяють максимально ефектно, швидко й повно розкрити злочин і викрити винних;
- допустимість, законність застосування вищевказаних форм, прийомів і методів, тактики та особистої ініціативи слідчого з погляду судової етики.

Визначальним фактором професійної діяльності слідчого є її творчий пошуковий характер. Звичайно, це положення стосується всіх видів професійної діяльності юристів. Однак переважно саме слідчі спрямовують свою роботу на встановлення прихованої істини. Тут особливого значення набуває талант, наполегливість, швидка реакція, холонокровність, витримка, зосередженість, творчий підхід до вирішення проблем, що виникають у процесі слідства. Виконання слідчої роботи вимагає високої позитивної мотивації, готовності до напруженої праці, принциповості. Слідчому також треба мати хист до організаційної діяльності у справі розкриття злочину: розподіляти виконання необхідних доручень працівникам карного розшуку, залучати спеціалістів, експертів, виявляти речові докази, знаходити свідків тощо. Нарешті, ефективність роботи слідчого певною мірою залежить від його комунікабельності у спілкуванні з іншими учасниками та суб'єктами попереднього розслідування. Слідчі дії, зумовлені потребою та дозволені законом (деякі за згодою суду), допускають вторгнення слідчого в особисте життя осіб, а також порушення ним певних прав і свобод громадян, що оберігаються Конституцією. З огляду на це засадничими постають етичні вимоги, що вимагають поваги до особистості та її прав, коректності, ввічливості і, звичайно ж, конфіденційності.

Кажучи про роботу слідчого, не треба відкидати також спроби тиску на нього з боку «зацікавлених» представників

державної влади, керівництва, кримінальних структур, погрози та пропозиції «щодо співробітництва», прохання знайомих і близьких. До всього цього юрист, що присвячує себе слідчій професії, повинен готуватися морально та фізично, довго та всерйоз.

Слідчому вірять, на нього дивляться з надією, що злочин буде розкрито, а винних знайдено та покарано. Від нього чекають швидких і рішучих дій, утішних результатів.

Діяльність слідчого повністю регулюється Кримінально-процесуальним кодексом. Він містить багато демократичних норм, спрямованих на захист честі та гідності особи під час проведення розслідування, але вони є дуже загальними, а деколи й декларативними. Головним правовим орієнтиром є конституційний принцип презумпції невинуватості. Презумпція невинуватості в поєднанні із «золотим правилом» «поводься з іншими так, як хочеш, щоб поводитися з тобою», що визнано моральним ідеалом поведінки людини, становлять основу діяльності слідчого. Моральні вимоги до діяльності слідчого спрямовані на забезпечення прав і свобод особи, її честі та гідності.

З огляду на високі завдання, що ставляться суспільством і державою до слідчого, особливо щодо оперативності та результативності їх виконання, перед слідчими постійно постає питання щодо моральних методів досягнення мети.

Співвідношення тактичних прийомів та етичних вимог під час розслідування справи значною мірою визначається моральними орієнтирами слідчого та цілями, що стоять перед ним. Якщо слідчий заклопотаний розкриттям злочину та встановленням справжнього винуватця, він зазвичай не вдається до підтасування фактів, фальсифікації матеріалів слідства та ін. Подібні прийоми застосовують у разі, якщо розкриття злочину перетворюється на самоціль і досягається будь-якою ціною. Тоді використовують обман, шантаж, провокації.

Аморальним та абсолютно неприпустимим із погляду закону явищем у роботі слідчих потрібно визнати

дезінформацію свідків, експертів, провокацію бажаних показань.

Безперечно, як і будь-яка людина, слідчий може помилятися. Однак помилки бувають різними. Слідчий, що знайшов у собі мужність визнати помилку та виправити її – цілком гідна особистість. Людина, що ставить кар'єру понад усе і прагне за будь-яку ціну довести свою непогрішність, нехай навіть ціною волі та здоров'я, а часом і життя іншої людини, вчиняє злочин. Чим більші повноваження, тим серйозніша відповідальність. До того ж, слідчому завжди треба пам'ятати, що відповідальності за порушення закону нерідко вдається уникнути, але суду власної совісті – ніколи.

Отже, слідчий повинен володіти високими моральними та психологічними якостями. Моральні вади особистості й поведінки слідчого можуть призвести до небезпечних наслідків.

Список рекомендованої літератури

Основна

1. Бевзюк І. М. Професійна комунікативна компетентність майбутнього прокурора : навч. посіб. Київ : Правова єдність : Алерта, 2014. 223 с.
2. Гребеньков Г. В., Фіолевський Д. П. Юридична етика : навч. посіб. Київ : Алерта, 2007. 209 с.
3. Фіолевський Д. П. Юридична етика : підручник. Київ : Алерта, 2011. 288 с.

Додаткова

1. Бралатан В. П., Гуцаленко Л. В., Здирко Н. Г. Професійна етика : навч. посіб. Київ : ЦУЛ, 2011. 252 с.
2. Етика : навч. посіб. / В. О. Лозовой, М. І. Панов та ін. ; за ред. В. О. Лозового. Київ : Юрінком Інтер, 2007. 223 с.

3. Козляковський П. А. Етика. Етика права. Етика юридичної діяльності : навч. посіб. Миколаїв : Дизайн і поліграфія, 2012. 398 с.

4. Шульга А. О. Моральність кримінально-процесуальних відносин : монографія. Донецьк : Ноулідж, 2012. 243 с.

Лекція 9 Адвокатська етика

План

1. Етичні основи адвокатської діяльності.
2. Основні принципи адвокатської етики.
3. Етика надання адвокатом правової допомоги.
4. Етичні зобов'язання адвоката.
5. Відносини адвоката з іншими органами та особами.

Основні поняття та терміни теми: адвокат, адвокатура України, адвокатська діяльність, адвокатська етика.

1. Етичні основи адвокатської діяльності

У Конституції України в ст. 59 визначено таку важливу соціальну функцію адвокатури, як забезпечення права на захист від обвинувачення та надання правової допомоги під час вирішення справ у судах та інших державних органах.

Закон України від 5 липня 2012 року № 5076-VI *«Про адвокатуру та адвокатську діяльність»* визначає правові засади організації і діяльності адвокатури та здійснення адвокатської діяльності в Україні. Відповідно до ст. 2 цього Закону *адвокатура України* – недержавний самоврядний інститут, що забезпечує здійснення захисту, представництва й надання інших видів правової допомоги на професійній основі, а також самостійно вирішує питання організації та діяльності адвокатури в порядку, установленому цим Законом. Ця сама стаття Закону визначає, що до адвокатури України входять усі адвокати України, які мають право здійснювати адвокатську діяльність.

До того ж, *адвокат*, як зазначає ст. 1 Закону, – це фізична особа, яка здійснює адвокатську діяльність на підставах та в порядку, передбаченому цим Законом. Адвокат є представником недержавного інституту захисту прав особистості,

самозайнятою особою, що здійснює незалежну адвокатську діяльність (це може бути адвокатське бюро чи об'єднання).

Стаття 20 цього самого Закону визначає, що адвокатом може бути фізична особа, яка має повну вищу юридичну освіту, володіє державною мовою, має стаж роботи в галузі права не менше двох років, склала кваліфікаційний іспит, пройшла стажування, склала присягу адвоката України та отримала свідоцтво про право на заняття адвокатською діяльністю. Фактично адвокат повинен бути членом Союзу адвокатів України, зареєстрованим у Єдиному реєстрі адвокатів України й мати посвідчення *адвоката України* (наприклад, у Франції адвокатські функції мають право виконувати всі юристи; у ЄС із 1977 р. – особа з посвідченням євроадвоката).

Не може бути адвокатом особа, яка має судимість; визнана недієздатною, позбавлена права на заняття адвокатською діяльністю, звільнена з посади судді, прокурора, слідчого, нотаріуса, із державної служби або служби в органах місцевого самоврядування за порушення присяги, вчинення корупційного правопорушення. Адвокат не може суміщати інший вид діяльності (нотаріус, експерт, військова служба тощо).

Згідно із Законом «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» *адвокатська діяльність* – незалежна професійна діяльність адвоката щодо здійснення захисту, представництва та надання інших видів правової допомоги клієнту.

Цей самий Закон визначає, що адвокат під час здійснення своєї професійної діяльності є носієм обов'язків (іноді суперечливих) стосовно:

- клієнтів;
- судів та інших державних органів;
- адвокатури в цілому та окремих адвокатів;
- суспільства в цілому.

Надзвичайна важливість функціонального навантаження адвокатури вимагає від адвокатів слідування високим етичним стандартам поведінки; водночас специфіка, комплексний

характер обов'язків, що лежать на адвокатурі, обумовлюють необхідність збалансування служіння адвоката інтересам окремого клієнта з інтересами суспільства в цілому, додержання принципів законності та верховенства права.

Вироблення адвокатурою та додержання адвокатами етичних вимог і правил розглядається світовою адвокатською спільнотою як необхідна наріжна передумова повноцінного функціонування адвокатури, виконання нею її важливої соціальної ролі в демократичному суспільстві.

Правила адвокатської етики, затверджені звітно-виборним з'їздом адвокатів України 9 червня 2017 року, передбачають додержання цих правил як одного з основних зобов'язань адвоката, які він бере на себе, складаючи Присягу адвоката України.

Правила були розроблені з метою уніфікованого закріплення традицій і досвіду української адвокатури у сфері тлумачення норм адвокатської етики, а також загальноєвропейських деонтологічних норм і правил, ухвалених у міжнародному адвокатському співтоваристві. Вони повинні слугувати системою орієнтирів для адвокатів України під час збалансування, практичного узгодження ними своїх багатоманітних професійних прав та обов'язків відповідно до статусу, основних завдань адвокатури та принципів її діяльності, визначених Конституцією України, «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» та іншими законодавчими актами України. Також повинні закріпити єдину систему критеріїв оцінки етичних аспектів поведінки адвоката в дисциплінарному провадженні кваліфікаційно-дисциплінарних комісій адвокатури під час оскарження дій адвоката як таких, що порушують присягу адвоката через порушення Правил адвокатської етики.

Дія Правил поширюється на всіх адвокатів України, а також на адвокатів іноземних держав, які здійснюють адвокатську діяльність в Україні, незалежно від обраних ними форм здійснення адвокатської діяльності (індивідуально, у формі адвокатського бюро чи адвокатського об'єднання). На

адвокатів іноземних держав, які здійснюють адвокатську діяльність в Україні відповідно до Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», поширюються не лише вимоги Правил адвокатської етики, а також вимоги етичних та деонтологічних норм, якими керуються адвокати в країні їх походження.

2. Основні принципи адвокатської етики

Правила адвокатської етики визначають основні принципи адвокатської етики. Основний з них – *принцип незалежності та свободи адвоката у здійсненні адвокатської діяльності*. Він полягає в тому, що специфіка цілей і завдань адвокатури вимагає як необхідної умови належного здійснення адвокатської діяльності максимальної незалежності адвоката у виконанні своїх професійних прав та обов'язків, що передбачає його свободу від будь-якого зовнішнього впливу, тиску чи втручання в його діяльність щодо надання правової допомоги, здійснення захисту або представництва клієнта, зокрема з боку державних органів, політичних партій, інших адвокатів тощо, а також від впливу своїх особистих інтересів. Із метою додержання цього принципу у своїй професійній діяльності адвокат зобов'язаний протистояти будь-яким спробам посягання на його незалежність, бути мужнім і принциповим у виконанні своїх професійних обов'язків, відстоюванні професійних прав, гарантій адвокатської діяльності та їх ефективному використанні в інтересах клієнтів. Адвокат зобов'язаний не допускати в професійній діяльності компромісів, що впливали б на його незалежність, із метою догодити суду, іншим державним органам, третім особам або клієнту, якщо такі компроміси розходяться із законними інтересами клієнта та перешкоджають належному здійсненню адвокатської діяльності.

Адвокат не повинен займатися іншою діяльністю, що ставила б його в будь-яку залежність від інших осіб чи підпорядкувала б його вказівкам або правилам, які можуть суперечити нормам чинного законодавства про адвокатуру та

адвокатську діяльність і цими Правилами, або можуть іншим чином перешкоджати вільному й незалежному здійсненню ним адвокатської діяльності. Він не повинен ділити гонорар, отриманий від клієнта, з іншими особами, окрім адвоката, що раніше виконував це доручення, та спадкоємців померлого адвоката, частково виконане доручення якого він прийняв. Адвокат може ділити свій гонорар з іншими особами, якщо це дозволено актами законодавства, статутними документами або іншими професійними правилами, яким підпорядковується адвокат.

Адвокат не повинен під час виконання доручення клієнта керуватися вказівками інших осіб, зокрема тих, які уклали договір про надання правової допомоги іншій особі – клієнту, стосовно змісту, форм, методів, послідовності та часу здійснення його професійних прав та обов'язків, якщо вони суперечать його власній уяві про оптимальний варіант виконання доручення клієнта. Національна асоціація адвокатів України, органи адвокатського самоврядування в межах своєї компетенції мають всіляко сприяти гарантуванню незалежності адвоката.

Наступним важливим принципом є *принцип додержання законності*. У своїй професійній діяльності адвокат (адвокатське бюро, адвокатське об'єднання) зобов'язаний використовувати всі свої знання та професійну майстерність для належного захисту й представництва прав та законних інтересів фізичних і юридичних осіб, додержуючись чинного законодавства України, сприяти утвердженню та практичній реалізації принципів верховенства права й законності. Адвокат не може давати клієнту поради, свідомо спрямовані на полегшення скоєння правопорушень, або іншим чином умисно сприяти їх скоєнню його клієнтом або іншими особами;

Цікавим і важливим є те, що у своєму приватному житті адвокат також зобов'язаний додержуватися закону, не вчиняти правопорушень і не сприяти зумисно їх скоєнню іншими особами.

Важливим є також *принцип домінантності інтересів клієнтів*.

У межах додержання принципу законності адвокат зобов'язаний у своїй професійній діяльності враховувати переваги інтересів клієнтів перед своїми власними інтересами, інтересами колег, партнерів, співробітників, законних представників клієнтів або їх опікунів, піклувальників та інших осіб, а також перед будь-якими іншими міркуваннями.

Адвокат повинен поважати свободу вибору клієнтом захисника, представника чи особи, яка надає йому правову допомогу, і ні до прийняття доручення, ні в процесі його виконання не вчиняти перешкод у реалізації цієї свободи.

Наступний принцип – це *принцип неприпустимості конфлікту інтересів*. Під конфліктом інтересів необхідно розуміти суперечність між особистими інтересами адвоката та його професійними правами, а також обов'язками перед клієнтом, наявність якої може вплинути на об'єктивність або неупередженість під час виконання адвокатом його професійних обов'язків, а також на вчинення чи не вчинення ним дій під час здійснення адвокатської діяльності. Адвокат без письмового погодження з клієнтами, щодо яких виник конфлікт інтересів, не може представляти або захищати одночасно двох чи більше клієнтів, інтереси яких є взаємно суперечливими, або можуть стати суперечливими, а також за таких обставин надавати їм правову допомогу. Державний захисник без письмового погодження з клієнтами, щодо яких виник конфлікт інтересів, не може представляти, захищати клієнта або надавати йому правову допомогу, якщо до цього він надавав правову допомогу, здійснював захист або представництво іншого клієнта, від якого він отримав конфіденційну інформацію, дотичну до інтересів нового клієнта.

Адвокат не може представляти, захищати клієнта чи надавати йому правову допомогу, якщо інтереси клієнта суперечать власним інтересам адвоката. У разі виникнення

конфлікту інтересів у процесі реалізації адвокатом договору, такий договір повинен бути розірваним.

Додержання *принципу конфіденційності* є необхідною та щонайважливішою передумовою довірчих відносин між адвокатом і клієнтом, без яких є неможливим належне надання правової допомоги, здійснення захисту та представництва. Тому збереження конфіденційності будь-якої інформації, визначеної як предмет адвокатської таємниці Законом України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», або становить персональні дані про фізичну особу, що охороняються законодавством із питань захисту персональних даних, є правом адвоката у відносинах з усіма суб'єктами права, які можуть вимагати розголошення такої інформації, та обов'язком щодо клієнта й тих осіб, кого ця інформація стосується. Дія цього принципу не обмежена в часі. Розголошення відомостей, що становлять адвокатську таємницю, заборонено за будь-яких обставин, зокрема й незаконні спроби органів дізнання, слідства та суду допитувати адвоката про обставини, що є адвокатською таємницею.

Інформація та документи можуть втратити статус адвокатської таємниці за письмовою заявою клієнта (особи, якій відмовлено в укладенні договору про надання правової допомоги) з передбачених Законом України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» підстав. До того ж, інформація та документи, одержані від третіх осіб і містять відомості про них, можуть поширюватися з урахуванням вимог законодавства з питань захисту персональних даних. Адвокат зобов'язаний забезпечити розуміння й додержання принципу конфіденційності його помічниками та членами технічного персоналу. Він зобов'язаний забезпечити такі умови зберігання документів, переданих йому клієнтом, адвокатських дос'є та інших матеріалів, що знаходяться в його розпорядженні й містять конфіденційну інформацію, котрі розумно унеможливають доступ до них сторонніх осіб.

Важливим є *принцип компетентності та добросовістності*. Зважаючи на суспільну значущість і складність професійних обов'язків адвоката, від нього вимагається високий рівень професійної підготовки, ґрунтовне знання чинного законодавства, практики його застосування, опанування тактики, методів і прийомів адвокатської діяльності, ораторського мистецтва. Адвокат зобов'язаний надавати правову допомогу клієнтам, здійснювати їх захист та представництво компетентно й добросовісно, що передбачає знання відповідних норм права, наявність необхідного досвіду їх застосування, доскональність в урахуванні усіх обставин, що стосуються доручення клієнта та можливих правових наслідків його виконання, ретельну підготовку до виконання доручення.

Він не повинен надавати правову допомогу, здійснювати захист або представництво з питань, що не охоплюються сферою його спеціалізації, у разі, якщо така має місце, і явно не відповідає рівню його компетенції.

Як і будь який професіонал, адвокат повинен постійно підвищувати свій професійний рівень та кваліфікацію, володіти достатньою інформацією про зміни в чинному законодавстві. Але він також повинен забезпечувати обґрунтовано необхідний рівень компетентності своїх помічників, стажистів, технічного персоналу та інших осіб, залучених ним для виконання окремих робіт у зв'язку з виконанням доручення.

Важливим є *принцип поваги до адвокатської професії*. Цього принципу потрібно дотримуватися в усіх сферах діяльності адвоката: професійній, громадській, публіцистичній та інших. Під час здійснення професійної діяльності адвокат зобов'язаний дотримуватися загальноприйнятих норм ділового етикету, зокрема щодо зовнішнього вигляду.

Отже, основні принципи адвокатської етики діють у комплексі, застосовуються в сукупності, оскільки немислимі один без одного. Вони повинні визначати поведінку адвокатів в усіх ситуаціях, коли законодавство не містить прямої відповіді на питання, як вчинити в тій чи іншій ситуації. Принципи

адвокатської етики повинні міцно вкоренитися у світогляді адвоката, стати органічною частиною його правосвідомості.

3. Етика надання адвокатом правової допомоги

До укладення договору про надання правової допомоги адвокат повинен повідомити клієнту, в яких галузях права він спеціалізується, якщо така спеціалізація має місце, а на прохання клієнта – також відомості про стаж роботи адвоката, наявність досвіду у веденні певної категорії справ та обставини, що можуть вплинути на можливе виникнення конфлікту інтересів.

Приймаючи доручення на надання правової допомоги, адвокат повинен зважити свої можливості щодо його виконання та зобов'язаний відмовитися від прийняття доручення, якщо є обґрунтовані підстави вважати, що стосовно доручення, норми Правил, у яких утілений принцип компетентності, не можуть бути додержані адвокатом. У разі, коли для досягнення рівня компетентності, необхідного для належного виконання доручення, адвокату потрібна спеціальна підготовка, що виходить за межі звичайної підготовки до справи й вимагає значного часу через відсутність в адвоката спеціальних знань законодавства, що підлягає застосуванню в цьому разі, або досвіду ведення відповідної категорії справ, адвокат зобов'язаний до укладання угоди з клієнтом попередити його про необхідність такої підготовки.

Адвокат не повинен приймати доручення на надання правової допомоги, якщо він через обсяг зайнятості не зможе забезпечити обґрунтовано необхідної сумлінності виконання доручення, досконалості, ретельності підготовки, оперативності під час виконання доручення, окрім ситуацій, коли відмова від прийняття доручення в конкретній ситуації може призвести до істотного порушення прав та законних інтересів клієнта, або коли клієнт дає згоду на запропоновані йому строки виконання доручення, якщо відстрочка об'єктивно не повинна істотно позначитися на можливості належного виконання доручення. У

будь-якому разі до укладення договору з клієнтом адвокат зобов'язаний попередити клієнта про складнощі та можливі негативні наслідки для результату виконання доручення, пов'язані з обсягом його зайнятості.

Адвокат повинен повідомити клієнта про можливий результат виконання доручення на підставі закону та практики його застосування. Водночас забороняється давати клієнту запевнення й гарантії стосовно реального результату виконання доручення, прямо чи опосередковано сприяти формуванню в нього необґрунтованих надій, а також уявлення, що адвокат може вплинути на результат іншими засобами, крім сумлінного виконання своїх професійних обов'язків.

Адвокат не має права прийняти доручення клієнта за умови особистого конфлікту інтересів адвоката чи пов'язаних із ним осіб з інтересами клієнта у випадках, передбачених законом України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», або подібних до них таким чином, що це може вплинути на об'єктивність та незалежність адвоката під час виконання доручення, зокрема, коли виконання доручення суперечитиме релігійним, політичним та іншим сталим переконанням адвоката.

Адвокат може бути посередником між клієнтами за умови, якщо:

1) між інтересами клієнтів немає конфлікту й вірогідність його виникнення є незначною;

2) адвокат пояснить кожному з клієнтів можливі наслідки виконання ним ролі посередника, пов'язаної з одночасним представництвом їх інтересів, зокрема переваги та ризики, котрі можуть бути з цим пов'язані, сутність правових та етичних норм, що регламентують відносини клієнта з адвокатом, і одержить згоду кожного з клієнтів на їх одночасне представництво;

3) адвокат має достатні підстави вважати, що результат одночасного представництва клієнтів буде належним чином відповідати інтересам кожного з них і що навіть у разі

недосягнення результату посередництва інтереси й можливості кожного з клієнтів щодо подальшого захисту його інтересів не постраждають унаслідок їх попереднього представництва одним адвокатом;

4) адвокат має достатні підстави вважати, що він зможе зберегти об'єктивність у разі одночасного представництва інтересів клієнтів і стосовно кожного з них виконати свої професійні обов'язки відповідно до закону.

Адвокат не повинен приймати доручення, виконання якого може зумовити розголошення відомостей, що становлять предмет адвокатської таємниці згідно із законом України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», крім випадків, коли на це буде одержано письмову згоду особи, зацікавленої в збереженні конфіденційності такої інформації.

Адвокат повинен із розумною регулярністю інформувати клієнта про хід виконання доручення та своєчасно відповідати на запити клієнта про стан його справи. Інформацію потрібно подавати клієнту в обсязі, достатньому для того, щоб він міг ухвалювати обґрунтовані рішення стосовно суті свого доручення та його виконання.

Гонорар є формою винагороди адвоката за здійснення захисту, представництва та надання інших видів правової допомоги клієнту. Порядок обчислення гонорару (фіксований розмір, погодинна оплата тощо), підстави для зміни розміру гонорару, порядок його сплати, умови повернення тощо визначаються договором про надання правової допомоги. У разі встановлення розміру гонорару враховують складність справи, кваліфікацію та досвід адвоката, фінансовий стан клієнта, а також інші істотні обставини. Гонорар повинен враховувати витрачений адвокатом час на виконання доручення.

4. Етичні зобов'язання адвоката

Адвокат зобов'язаний:

– гармонізувати інтереси клієнта, акти правосуддя та власні інтереси (тобто високий гонорар);

– для захисту клієнта використовувати всі, визначені Законом України, засоби захисту з метою з’ясування обставин, що виправдають підозрюваного/підсудного; використати всі докази та можливості;

– чесно повідомляти клієнта про стан справи (тим самим не завищувати ціну);

– не обіцяти позитивного результату;

– добре знати специфіку справи, мати знання в розглядуваній сфері, наприклад бухгалтерський облік;

– з’ясувати причини зміни захисника, якщо справу вже він колега;

– насамперед захищати інтереси підсудного (навіть усупереч власним уявленням про совість і справедливість);

– надати юридичну допомогу підзахисному, відшукати у справі всі помилки та вразливі місця в інтересах захисту, не вказуючи на помилки слідчого та розхитуючи висновки слідства;

– установити етично витримані відносини з підзахисним;

– тактовно підходити до співпраці зі слідчим;

– якщо слідчий хоче полегшити становище інших обвинувачуваних у справі за рахунок підзахисного, адвокат повинен заявити слідчому клопотання про поліпшення позиції свого підзахисного, навіть якщо це погіршить становище інших обвинувачуваних за його рахунок;

– самостійно клопотатися про виклик свідка, навіть якщо клієнт проти, але не відмовляється від послуг адвоката;

– роз’яснювати підзахисному обрану тактику захисту, виробляти спільну з ним позицію.

Адвокат не зобов’язаний: шукати істину у справі; довіряти слідчому.

На основі Закону про адвокатуру, адвокату забороняється:

– використовувати свої права всупереч правам, свободам та законним інтересам клієнта;

- без згоди клієнта розголошувати відомості, що становлять адвокатську таємницю, використовувати їх у своїх інтересах або інтересах третіх осіб;
- займати у справі позицію всупереч волі клієнта, крім випадків, якщо адвокат впевнений у самообмові клієнта;
- відмовлятися від надання правової допомоги, крім випадків, установлених законом;
- розповідати подробиці справи клієнту чи про можливі перспективи розвитку справи;
- виконувати заборонені законом «послуги» (передавання підсудному записки, пігулок тощо);
- використовувати для захисту підроблені документи, вигадані обставини, помилкові показання тощо.

5. Відносини адвоката з іншими органами та особами

Правила адвокатської етики не можуть передбачити все різноманіття питань, що виникають у діяльності адвоката, проте вони є тим орієнтиром, який дозволяє йому обрати належну лінію поведінки, а органу, який застосовує дисциплінарну відповідальність, належно оцінити поведінку адвоката в суперечливій ситуації.

Можна окреслити принцип домінування інтересів клієнта з огляду на правовий статус адвоката в кримінальному судочинстві, що визначається так:

а) захисник не має права взяти на себе захист іншої особи або надавати їй правову допомогу, якщо це суперечить інтересам особи, якій він надає або раніше надавав правову допомогу;

б) захисник зобов'язаний використовувати засоби захисту, передбачені Кодексом та іншими законами України, з метою забезпечення додержання прав, свобод і законних інтересів підозрюваного, обвинуваченого та з'ясування обставин, що спростовують підозру чи обвинувачення, пом'якшують чи виключають кримінальну відповідальність підозрюваного, обвинуваченого;

в) захисник без згоди підозрюваного, обвинуваченого не має права розголошувати відомості, що стали йому відомі у зв'язку з участю в кримінальному провадженні та становлять адвокатську або іншу таємницю, що оберігається законом;

г) участь захисника є обов'язковою в кримінальному провадженні щодо особливо тяжких злочинів. У цьому разі участь захисника забезпечується з моменту набуття особою статусу підозрюваного.

Адвокат повинен зберігати таємницю досудового розслідування в межах, визначених чинним кримінальним процесуальним законодавством. Адвокат не повинен умисно перешкоджати законному здійсненню процесу досудового розслідування, адміністративного провадження та давати клієнту поради, свідомо спрямовані на вчинення таких перешкод. Він не повинен приймати доручення на ведення справи клієнта, якого йому направили особи, що здійснюють досудове розслідування в цій справі.

У відносинах з іншими державними органами з приводу виконання доручення клієнта адвокат повинен додержуватися вимог чинного законодавства й не повинен:

- розголошувати пов'язану з їх діяльністю інформацію, що стала йому відомою у зв'язку з виконанням доручення, таємниця якої охороняється законом;

- робити завідомо неправдиві заяви стосовно суті доручення, фактичних обставин, що мають до нього відношення, прав та обов'язків адвоката, а також обсягу своїх повноважень з представництва клієнта перед цим органом;

- здійснювати протизаконний тиск на посадових осіб та службовців цих органів, використовуючи особисті зв'язки, погрози, обіцянки тощо.

У відносинах як з органами досудового розслідування, адміністративної юрисдикції, так і з іншими державними органами та органами місцевого самоврядування, адвокат повинен виявляти принциповість у відстоюванні інтересів клієнта, не допускаючи підлесливості, та за згодою клієнта

оскаржувати незаконні дії посадових осіб або органів, що перешкоджають виконанню доручення в порядку, передбаченому чинним законодавством.

Необхідно зазначити, що існування та діяльність адвокатської спільноти неможливі без додержання корпоративної дисципліни та професійної етики, турботи адвокатів про свої честь і гідність, а також про авторитет адвокатури. Лише діючи відповідно до визначених етичних принципів, адвокат здатний зберегти свою автономію, додержання вимог закону, підтримати свій авторитет і престиж у суспільстві та реалізувати в узгоджених формах свою соціальну (етичну) відповідальність перед суспільством.

Список рекомендованої літератури

Основна

1. Гребеньков Г. В., Фіолевський Д. П. Юридична етика : навч. посіб. Київ : Алерта, 2007. 209 с.
2. Бліхар В. С. Професійна етика юриста : підручник. Львів, Хмельницький : Хмельницький ун-т упр. та права, 2016. 357 с.
3. Фіолевський Д. П. Юридична етика : підручник. Київ : Алерта, 2011. 288 с.

Додаткова

1. Бралатан В. П., Гуцаленко Л. В., Зdirко Н. Г. Професійна етика : навч. посіб. Київ : ЦУЛ, 2011. 252 с.
2. Етика : навч. посіб. / В. О. Лозовий, М. І. Панов та ін. ; за ред. В. О. Лозового. Київ : Юрінком Інтер, 2007. 223 с.
3. Козляковський П. А. Етика. Етика права. Етика юридичної діяльності : навч. посіб. Миколаїв : Дизайн і поліграфія, 2012. 398 с.
4. Шульга А. О. Моральність кримінально-процесуальних відносин : монографія. Донецьк : Ноулідж, 2012. 243 с.

Лекція 10

Етикет у професійній діяльності юриста

План

1. Поняття, моральні принципи та зміст службового етикету.
2. Види та особливості юридичного етикету.
3. Культура спілкування. Етичні вимоги до проведення ділових бесід, зустрічей, переговорів.
4. Вимоги до позаслужбового спілкування юриста.

Основні поняття та терміни теми: етикет, службовий етикет, службовий етикет юриста, професійна культура, відчуття такту.

1. Поняття, моральні принципи та зміст службового етикету

Службовий етикет юриста – стійкий порядок поведінки, що виражає зовнішній зміст принципів моралі та складається із правил ввічливої й належної (відповідно до статуту) поведінки в службовому колективі й суспільстві. Стійкий порядок поведінки означає сукупність правил, що стосуються зовнішнього прояву стосунків між людьми (манери, форми звертання й вітання, одяг тощо). Службовий етикет юриста можна назвати ще й юридичним етикетом. Це ідентичні поняття.

Із юридичним етикетом пов'язані такі поняття, як юридична позиція, юридичний самоконтроль, юридична захищеність, юридична зацікавленість, юридична творчість, юридичний комфорт, юридична соціалізація, юридичні вміння, юридичні звички, юридичні потреби, юридична саморегуляція, юридична репутація, юридичні традиції, юридичне мислення, юридична оцінка, юридичне самоутвердження, юридична свобода, юридична свідомість тощо.

Етикет містить правила поведінки з конкретними формами, що являють собою єдність етичної (прояв турботи,

поваги тощо) та естетичної (краса, вишуканість поведінки) сторін.

Службовий етикет юриста – це традиційно встановлена у державних, громадських або приватних організаціях і закріплена в нормативних актах форма виконання службових обов’язків (із громадянами, колегами по службі тощо).

Вимоги етикету в юридичній практиці набувають особливої значимості, тому що є суворо регламентованим церемоніалом, де певні офіційні форми поведінки юриста не повинні виходити за межі жорстко встановлених меж. Етикет виражається в системі правил увічливості, чітко класифікує порядок поведінки з посадовими особами відповідно до їх рангу (до кого як варто звернутися, кого як слід титулувати), правил поведінки в різноманітних колах. Суворе додержання службового етикету – важлива умова етичної та естетичної культури поведінки юриста.

Кожна історична доба вкладає власний зміст у ці поняття. Так, відомі зразки службового етикету правників Стародавнього Риму, зокрема Папініана, Павла, Ульпіана, Модестина та Гая. Історично існував етикет старійшин: жерців, служителів культу, бояр, князів, гетьманів, кошових, отаманів. Юридичний етикет українських правників містить історичний досвід духовного розвитку народу. Правники цивілізованих держав світу вносять у юридичний етикет певні доповнення, що сприяє кращому порозумінню юристів світу, полегшує їхню спільну діяльність.

Безумовно, на юридичний етикет впливають суспільний лад держави, специфіка історичного розвитку, національні традиції та звички.

Як компонент професійної культури службовий етикет зазнає впливу правової, інформаційної, педагогічної, психологічної, емоційної, моральної та інших культур.

Ефективне функціонування сучасних правоохоронних та судових органів України ми пов’язуємо з формуванням національного духу юридичного етикету. Юридична діяльність українських правників підпорядкована чинним нормам етикету.

Наявність національного юридичного етикету вимагає як застосування норм, так і вироблення певних внутрішніх переконань. Службовий етикет українського юриста спонукає використовувати приписи правових звичаїв. Правова свідомість змушує юриста діяти так, як вимагає історичний досвід права. Тобто службовий етикет формує свідоме сприйняття правового звичаю. У цьому виявляється народний дух службового етикету, основу якого становлять звичаєві юридичні норми, закладені в українському національному звичаєвому праві.

Можна зробити висновок про існування певних закономірностей, що визначають становлення й розвиток юридичного етикету: залежність змісту службового етикету від соціально-правового й культурного розвитку суспільства, інституту юридичного етикету, духовного досвіду людства.

Службовий етикет є функцією зовнішньої культури юриста. Це означає, що юрист повинен виробити власні норми поведінки, додержуватися встановленої регламентації в різних ситуаціях, знаходити способи зберігання професійної таємниці, домагатися виконання своїх правомірних розпоряджень, удосконалювати власний етикет у кожному окремому випадку та ін. Уміння й рішучість щодо суворого покарання самого себе за допущені промахи в службовій діяльності чи скоєнні проступків – вершина юридичного етикету, один із критеріїв службової діяльності працівника правоохоронних органів.

Службовий етикет юриста ґрунтується на певних *принципах*. Вони відображають найістотніші риси службового етикету.

Передусім це загальнолюдські принципи – єдність прав та обов'язків, захист суб'єктивних прав юриста, презумпція невинуватості юриста, а також спеціальні – «дозволено те, що дозволено законом», обґрунтованість юридичних дій, доцільність застосування правових норм, додержання службової таємниці, встановленої субординації, встановлення істини тощо.

Законом життя юриста повинні бути елементарні норми загальнолюдської моралі, що сформувалися історично,

регулюють людські відносини на засадах взаємної поваги, гуманності, справедливості. Із додержанням цих норм пов'язана ефективна діяльність юриста на користь суспільства, держави та людей.

Принципи юридичного етикету постійно доповнюються новими, більш значущими. У процесі вдосконалення структури правоохоронних органів, утвердження ідей української державності, формування цивілізованого правопорядку службовий етикет наповнюватиметься новим змістом.

Формування службового етикету передбачає застосування різноманітних методів і прийомів, за допомогою яких здійснюється цілеспрямований вплив на свідомість і поведінку юриста. Такими *методами є персональні вимоги до юриста, індивідуальний контроль власних дій, підвищення фахового, наукового, культурного рівня, створення комфортної атмосфери, здорового психологічного клімату, заняття спортом* тощо.

Службовому етикету властиві *функції*, що загалом збігаються з функціями, що передбачає теорія права: *управлінською, оціночною, виховною, пізнавальною*.

Управлінська функція службового етикету – це забезпечення консенсусу між учасниками правовідносин, розширення сфери правового регулювання, сприяння утвердженню засад правової Української держави та ін.

Оціночна функція вміщує зіставлення фактичної службової діяльності юриста з вимогами нормативно-правових актів, що регламентують його юридичну діяльність, та моральних норм тощо.

До *виховної функції* належать додержання та гарантування законності, вибір оптимального варіанта правомірної поведінки – виховання поваги до права, удосконалення умінь та навичок правоохоронної діяльності, піднесення рівня справедливості в застосуванні заходів юридичного примусу тощо.

Пізнавальна функція пов'язана з усвідомленням пріоритету прав людини (її інтересів та свобод) як головної цінності суспільства, формуванням українського національного духу права, вибір юристом відповідно до його підготовки та покликання певного виду юридичної діяльності.

Отже, *службовий етикет юриста є необхідним для забезпечення належного державного режиму як способу здійснення державної влади.* Адже юрист як працівник державної служби є ланкою зв'язку між державними органами та громадянами. Його професійні дії, виважені рішення спонукають членів суспільства додержуватися встановленого правопорядку.

Зміст службового етикету юриста полягає в тому, що він є правовим інструментарієм, визначає систему взаємних юридичних прав та обов'язків держави й особи, регулює поведінку юриста, функціонує як його внутрішня потреба, утверджуючи в такий спосіб повагу до права й держави. Юридичний етикет є засобом ефективного правового регулювання суспільних відносин, інтенсифікації управління процесом правоохоронної діяльності.

Юридичний етикет – складова частина духовної культури правника, система законодавчо закріплених, історично та природно встановлених правил поведінки й спілкування у службовій та позаслужбовій діяльності, що відповідають моральним вимогам суспільства й духовності. Специфіка юридичного службового етикету полягає в тому, що він має не лише моральне значення, а й правове закріплення, регламентується статутами, наказами, інструкціями та іншими нормативними актами.

Згідно з вимогами службового етикету симпатії чи антипатії між юристами не повинні позначатися на службовій діяльності. Під час виконання службових обов'язків важливо виявляти взаємоповагу, терпимість, співчуття, розуміння.

2. Види та особливості юридичного етикету

Юридичний етикет функціонує в різноманітних формах внутрішньої організації та зовнішнього вияву правових й моральних норм. Він має внутрішню та зовнішню форми. До першої належить внутрішнє ставлення юриста до норм етикету, до зовнішньої – нормативно-правові акти, правила службової поведінки, службовий прецедент.

Службовий етикет юриста має різновиди, наприклад, суддівський, прокурорський, адвокатський, поліцейський тощо. Окремі види службового етикету регламентуються відповідним законодавством – Конституцією, Законами України, указами Президента, відомчими наказами, інструкціями, статутами тощо. Зауважимо, що ці види службового етикету тісно пов'язані з дипломатичним, загальноцивільним, а поліцейський етикет ще й із військовим етикетом. Так, службовий етикет поліції вимагає охайності у форменому одязі, суворої виправки, чіткості у віддаванні команд тощо. Ці положення закріплені в законодавчому порядку. Юридичний етикет має деякі спільні ознаки з іншими видами етикету, зокрема релігійним, національним, сімейно-побутовим, а також із професійним етикетом медика, педагога, науковця.

Складові елементи службового етикету юриста доцільно розглядати у двох аспектах: *нормативному* та *атрибутивному*.

До *нормативних компонентів* належать насамперед поєднання прав та обов'язків, внутрішня саморегуляція службових дій, єдність природних, юридичних, моральних та естетичних норм, що віддзеркалюють зовнішній бік правової діяльності.

Ця група компонентів юридичного етикету сприяє розвитку в юридичному колективі доброзичливості, увічливості, відвертості, виконавчої дисципліни, справедливості, формування правомірної поведінки, законності, субординації в службовій діяльності.

Атрибутивні компоненти охоплюють систему юридичних ритуалів, необхідних для виконання професійних

обов'язків. Сюди можна віднести прийняття обітниць, ритуал судового засідання тощо.

Існують деякі відносно умовні компоненти службового юридичного етикету. Наприклад, куріння (зокрема в службовому кабінеті), естетичне оформлення службового приміщення (дизайн), охайне утримання робочого місця, чітке оформлення службових документів, правильний стиль ділового мовлення, гарний зовнішній вигляд, манери, жести, уміння слухати, культура критики тощо. Проте елементи загальноцивільного етикету, додержання яких є обов'язковим для кожного громадянина, регулюються переважно нормами моралі.

Основне етично-естетичне правило службового етикету юриста – відчуття такту.

Відчуття такту юриста – це стан емоційного співпереживання з трудовим колективом і з кожним із його членів, уважне ставлення до особи клієнта, *належна міра* у висловах і вчинках. Почуття такту передбачає вміння так поставити та викласти питання, щоб не викликати незручності в оточення.

Важливо постійно пам'ятати, що додержання етикету та прояв такту – невід'ємна частина духовної культури юриста як службової особи, особливо керівника. У цьому керівник повинен бути зразком для своїх підлеглих. Грубість і нестриманість, не кажучи вже про етикет, не лише підривають його авторитет, але й можуть призвести до конфліктних ситуацій у колективі. Так, ще в 1969 р. у наказі міністра внутрішніх справ СРСР «Про ввічливе й уважне ставлення працівників міліції до громадян» було зазначено: «Людину дратівливу, запальну та грубу на службу в міліцію допускати не можна. Коректність повинна бути невід'ємною якістю працівника міліції».

Форми ділового спілкування юриста, що потребують відчуття такту:

– повсякденний службовий контакт (прийом відвідувачів, відвідування громадян за місцем проживання, участь у нарадах, засіданнях тощо) – *уміння слухати та непомітно спрямовувати розмову в ділове русло*. Наприклад, як тільки підозрюваний заходить у кімнату для допиту, слідчий повинен із зовнішньою легкістю, швидко та природно взяти ситуацію під свій повний контроль. Зазвичай людей більше вражає те, що вони бачать, а не те, що воничують;

– специфічні форми службового контакту (керівник і підлеглі, між колегами) – *уміння робити зауваження без приниження гідності*;

– екстремальні форми контакту (під час обшуку, затримання тощо) – *уміння не нав'язувати свою думку без вагомих підстав*;

– невербальні та неспецифічні форми контакту (телефон, ділове листування, виступи по радіо, телебаченню тощо) – *уміння бути лаконічним, чемним і вести розмову лише по суті*.

Відчуття такту юриста – це прояв самоповаги.

Норми службового етикету юриста, що свідчать про наявність у нього відчуття такту:

– *коректність* – не ставити запитань, що можуть викликати незручність у співрозмовника;

– *стриманість* – не демонструвати свої манери, не виявляти надмірної наполегливості;

– *увічливість* – зовнішньо виявляти доброзичливість, звертатися на ім'я та по батькові, показувати щире ставлення;

– *люб'язність* – виявляти свою готовність зробити послугу тому, хто її потребує;

– *точність* – своєчасно виконувати обіцяну або доручену справу.

3. Культура спілкування. Етичні вимоги до проведення ділових бесід, зустрічей, переговорів

Культура спілкування не наслідуються, не програмується генетично. Засвоєння норм спілкування – наслідок виховання.

Юриста треба навчити спілкуватися, допомогти йому засвоїти потрібну модель поведінки. У складних умовах сучасного життя покладатися на стихійний вплив обставин, що позитивно вплинуть на роботу юриста як суб'єкта спілкування, є великою легковажністю.

Зазвичай юрист спілкується зі співробітниками (рівними собі за посадою, підлеглими, керівниками), з населенням, зі знайомими та родичами. І тут велике значення має насамперед *культура мови*, що дає відчуття впевненості в собі, у власній здатності переконати співрозмовника. Оволодіння культурою мови – це постійний процес. Адже зі збільшенням правової інформації, інформаційного потоку загалом, дуже важливо стисло, правильно й доречно формулювати думку як усно, так і письмово. Убога невиразна мова засвідчує обмеженість світогляду, низький рівень моральності. Оскільки юрист є суб'єктом права, то його мовна культура зобов'язує додержуватися певних норм та правил у бесідах із громадянами як на службі, так і поза нею.

З існуючих мовних стилів у юридичній роботі переважає, звичайно, діловий стиль. Його застосовують у бесідах із неповнолітніми, заарештованими, небезпечними злочинцями під час затримання тощо. У такій ситуації не лише засобом спілкування, а й виразником ставлення до співрозмовника. Це означає, що в юридичній роботі велике значення має *мовна інтонація*, яка допомагає охоронцеві правопорядку відповідним чином вплинути на конкретну обстановку.

Зазначене вище стосується культури усного мовлення. Проте в юридичних установах важливу роль відіграє діловодство, тобто мова писемна. Ділове мислення тут суворо та детально регламентоване. Водночас важливим є додержання службової таємниці. Уміння вести службове листування – це постійна вимога.

Ділове спілкування представників різних юридичних спеціальностей як між собою, у службових колективах, так і з громадянами може відбуватися в різних ситуаціях і набувати

різноманітних форм. *Повсякденне службове спілкування* – це бесіди, зустрічі, переговори, прийом відвідувачів, наради, збори, засідання, конференції, відвідування організацій, установ, відвідування громадян за місцем проживання, чергування, патрулювання, охорона.

Специфічні форми службового спілкування:

1. Спілкування в службовому колективі (субординовані форми спілкування; спілкування між колегами).

2. Спілкування викладачів зі слухачами в процесі навчання.

3. Ділові контакти з іноземними громадянами.

Екстремальні форми службового спілкування:

1. Спілкування в умовах конфліктної ситуації.

2. Спілкування з учасниками мітингів, демонстрацій, публічних демаршів.

3. Спілкування із затриманими під час обшуку.

4. Спілкування зі спецконтингентом.

Невербальні та неспецифічні форми спілкування:

1. Публічні контакти з журналістами, інтерв'ю.

2. Виступи на радіо, телебаченні, у пресі.

3. Телефон, телетайп, радіозв'язок.

4. Ділове листування, резолюції.

В усіх цих формах спілкування велике значення мають так звані аксесуари, що входять як елементи в етикетні правила спілкування. До них належать: культура мови, тексту, зовнішнього вигляду, міміка, тон, жестикуляція.

Щодо кожного з цих елементів існує звід певних правил, яких також необхідно ретельно дотримуватися.

Кожна з перерахованих вище форм містить різноманітні принципи, прийоми, правила та норми.

Результати професійної діяльності юриста багато в чому залежать від особистих зустрічей, бесід, нарад. Правильно проведена бесіда є найбільш сприятливою й нерідко єдиною можливістю переконати співрозмовника в обґрунтованості вашої позиції, змусити його прийняти ваше рішення та умови.

Звичайно, не кожна ділова зустріч або бесіда вимагає детального опрацювання всіх її аспектів, але під час відповідальних зустрічей вона необхідна. Не треба відмовлятися від цих правил і під час незначних на перший погляд зустрічей, оскільки їх регулярне дотримання формує навички правильної поведінки в усіх ситуаціях і в результаті сприяє успіху.

Не кожен контакт, зустріч переростають у бесіду. Нетактовно, наприклад, намагатися «втягнути» в розмову людину, з якою щойно познайомилися, і яка не налаштована на цю розмову. Якщо людина, з якою вступаємо в контакт, не має наміру спілкуватися, то розмову краще відкласти. Проте в діяльності юриста існують ситуації, коли виникає потреба в одержанні тієї чи іншої інформації від людини, яка ухиляється від бесіди. Навіть у цих ситуаціях потрібно пам'ятати, що людина, яку ми змогли привернути до себе, надасть нам значно більшу допомогу, ніж та, яку ми змусили спілкуватися.

Готуючись до бесіди, потрібно вивчити співрозмовника. Яке становище він займає? Яке його ставлення до теми чи співрозмовника? Що він за людина? Які його наміри?

Зазвичай, непогано знати основні моменти біографії співрозмовника, коло його особистих інтересів, зокрема улюблене заняття, хобі.

Психологи вважають, що пік мозкової активності припадає на 10–12 годину денного часу, тому найбільш важливі зустрічі, що вимагають великих витрат розумової та психічної енергії, бажано призначати на першу половину дня.

Заздалегідь визначають часові межі зустрічі. Година, призначена для зустрічі, повинна бути вільною від інших справ. На цей час не можна призначати інші зустрічі та змушувати запрошених очікувати в приймальні.

Не прийнято затягувати зустріч понад відведений для неї час, якщо, звичайно, це не пов'язано з вирішенням важливого питання.

Вважається непристойним під час бесіди поглядати на годинник. Цей жест сприймають зазвичай як сигнал до закінчення розмови. Тому потрібно навчитися «відчувати» час.

Потрібно реально оцінювати свої можливості, оскільки далеко не всі володіють красномовством Цицерона. Тому не завадить заздалегідь проговорити про себе основні положення, що будуть висловлені під час бесіди. Важливо виділити найбільш істотні ідеї, послідовність їх викладу.

Під час проведення зустрічі та бесіди важливо враховувати не лише їх стратегію і тактику, а й звертати увагу на «дрібниці» етикету, що можуть вплинути на результат зустрічі. Входячи до кабінету, необхідно запитати на це дозволу, навіть якщо запросив секретар.

Якщо співрозмовники не знайомі, після взаємного представлення господар пропонує гостю сісти.

Під час розмови сидять рівно, вільно. Беручи участь у діловій розмові, намагаються не курити, тим більше без дозволу господаря кабінету. Запитувати у нього дозволу закурити не рекомендується, оскільки відмовити йому буде незручно, тим більше, можливо, йому неприємно перебувати в накуреному кабінеті.

Під час бесіди важливі не лише зовнішній вигляд, але й вираз обличчя. Велике значення під час бесіди, переговорів мають мова та стиль викладу. Тембр, інтонація, чіткість вимови, гучність голосу – це факти, що психологічно впливають на співрозмовника, викликають в нього повагу, симпатію чи, навпаки, негативні емоції.

Також треба бути уважним і ввічливим до співрозмовника, цінувати його аргументи, навіть якщо вони слабкі. У діловому спілкуванні особливо важливо вміти уважно слухати. Треба визнати, що далеко не всі юристи вміють це робити.

Як підсумок виділимо декілька необхідних етичних настанов, що допомагають навчитися слухати з користю для себе і для справи.

Слухаючи, треба:

- забути особисті упередження щодо співрозмовника;
- не поспішати з відповідями та висновками;
- розмежовувати факти й думки;

– стежити за тим, щоб мова була досить ясною та точною;

– бути неупередженим в оцінюванні того, що почули від співрозмовника;

– дійсно слухати, а не робити вигляд, ніби слухаєте, не відволікатися на сторонні думки.

Успіх у діловій розмові чи на переговорах може бути забезпеченим додержанням певних правил, складених фахівцями у сфері ділового спілкування:

– заздалегідь написати план бесіди, відпрацювати найбільш важливі формулювання;

– застосовувати положення психології про періодичний вплив на співрозмовника під час бесіди, а саме: несприятливі моменти чергувати зі сприятливими, початок і кінець бесіди мають бути позитивними;

– постійно пам'ятати про рушійні мотиви співрозмовника, його інтереси, очікування, позиції, почуття власної гідності, самолюбство;

– викладати свої думки та пропозиції ясно, коротко та зрозуміло;

– ніколи й ні в якій ситуації не ображати співрозмовника, а бути з ним ввічливим, тактовним і делікатним;

– ніколи не ставитися до інших зневажливо;

– компліменти говорити помірно;

– завжди, коли є можливість, визнавати правоту співрозмовника;

– уникати пустої розмови, відволікань на сторонні теми, що порушують логічний хід бесіди.

Спілкування в службовому колективі. Службові відносини впливають на настрій людей, створюють той моральний мікроклімат, без якого неможливе існування

колективу. Нормальні службові відносини ґрунтуються на двох ключових вимогах: відповідальності за справу й повазі до колег.

Ділова обстановка насамперед залежить від поваги до колег, від уміння на чомусь наполягти, а в чомусь поступатися, від уміння знімати напругу в конфліктній ситуації. Повага до колег зокрема проявляється в умінні враховувати їх інтереси, виявляти турботу про них, робити невеликі, але приємні послуги.

Юридична діяльність пов'язана зі складними, мінливими ситуаціями, значним ризиком, що спричиняє підвищену ймовірність виникнення різноманітних конфліктів – міжособистісних і міжгрупових. Для успішної роботи важливо передбачити можливість виникнення конфліктних ситуацій і знати, як із них виходити. Якщо уникнути конфлікту все-таки не вдалося, то потрібно вміти безболісно та з мінімальними втратами вирішити проблеми, що виникли. Як цього досягти? Тут уже недостатньо знати лише етикетні правила поведінки. Виконання цих правил повинне поєднуватися з тонким психологічним аналізом ситуації, урахуванням можливої поведінки колег під час конфлікту.

В усіх конфліктних ситуаціях перед тим, як вживати рішучих заходів, необхідно спробувати зрозуміти причини виникнення конфлікту й лише потім братися за його вирішення. Хоча в кожному конкретному випадку причина розбіжностей між товаришами по службі може бути різною. Є деякі загальні правила, що дозволяють подолати певні труднощі в спілкуванні.

Фахівці зі сфери міжособистісних відносин рекомендують застосовувати певну послідовність дій, до якої можуть вдатися не тільки сторони, що конфліктують, але і їх прихильники, які бажають зняти напругу в службовому колективі: створіть атмосферу співробітництва; прагніть до ясності у спілкуванні; визнайте наявність конфлікту; визначте зміст конфлікту; досліджуйте можливі варіанти його розв'язання; досягніть угоди між сторонами конфлікту; утілюйте угоду в життя.

Насамперед у колективі повинна бути встановлена атмосфера взаємної довіри й коректного ставлення один до одного. З ділового спілкування потрібно усунути судження й оцінки, що можуть зачепити честь і гідність товаришів по службі. Неприпустимі зневажливе ставлення або прояви почуття переваги до представників інших служб чи молодших колег. Зрозуміло, що неможливо повністю відмовитися від оціночних суджень, зокрема й критичного змісту. Однак і в цьому разі потрібно бути гранично об'єктивним, тактовним і намагатися зробити акцент на позитивному, враховуючи, що люди більш прихильно сприймають позитивну інформацію (навіть якщо в ній містяться критичні аспекти), ніж негативну, до того ж висловлену в некоректній формі.

В офіційній обстановці навіть близьких людей у присутності колег або інших осіб слід називати на «ви». Звичайно, абсолютно недопустимі в службових відносинах навіть необразливі клички та прізвиська, які можна вживати лише під час спілкування дуже близьких людей поза службою.

Отже, етика ділового спілкування дозволяє колективу усунути непорозуміння в міжособистісних відносинах і тим самим посприяти підвищенню ефективності службової діяльності.

4. Вимоги до позаслужбового спілкування юриста

Дуже важливим для юриста є повсякденне спілкування зі співробітниками. Невміння контактувати, небажання знати наміри, а також виявляти зневагу до того, кому можна «вилити душу», потенційно містять у собі небезпеку самоізоляції, вимушеної самотності в колективі, що нерідко призводить до неправильних вчинків. У судових та правоохоронних органах існує певна специфіка у взаємовідносинах між співробітниками. Зокрема це стосується надмірного інтересу до роботи колеги. Відомчі нормативні документи передбачають, що без службової необхідності та без санкції безпосереднього керівника не потрібно цікавитися, чим займається той чи інший працівник.

Недопустиме також безцеремонне втручання в службову діяльність один одного. Тактовність і делікатність у цій справі не порушать, а лише зміцнять дружбу, повагу й довіру між співробітниками.

Практично в усіх юридичних колективах працюють жінки. Тому часто виникає запитання, чи потрібно додержуватися на службі особливих правил стосунків між чоловіками й жінками. У цьому є необхідність. Хоча тут можливі відхилення, зумовлені службовим становищем осіб протилежної статі. У погодженні з керівництвом через поважні причини можна піти на поступки жінці (не змушувати її чергувати вночі, на охороні громадського порядку в місцях підвищеної оперативної обстановки тощо), але за умови, що це не позначиться на службовій діяльності.

Збідненим, невиразним стає спілкування між юристами, якщо з нього вилучити більшою чи меншою мірою емоційне ставлення до предмета розмови. У дискусії чи суперечці часто можна знайти нестандартне вирішення службової проблеми, яка стоїть перед юридичним колективом. У дружньому колективі не бояться плюралізму думок, зіставлення та порівняння різних поглядів. Проте будь-яка надмірність у цьому таїть небезпеку конфліктної ситуації, може спровокувати емоційний зрив. Конфлікт, що вже виник і розвивається, вимагає свого вирішення. Водночас психологічно ефективними вважають заходи, що попереджають нагромадження відмінностей в оцінках, поглядах, цілях членів колективу, у досягненні взаєморозуміння з метою ухвалення компромісного рішення, у переведенні конфлікту з емоційного рівня на інтелектуальний, поступове згладження протиріч.

У юридичному колективі практично не можна обійтися без *ділової конструктивної критики*, що використовують як засіб вираження колективної, громадської думки з єдиною метою – усунути перешкоди й недоліки в житті та діяльності окремих працівників. Культура критики передбачає рівноправність опонентів, однакові можливості аргументації.

Нічого спільного з конструктивною критикою не мають такі негідні методи, як намагання зруйнувати позитивне одним махом, загнати один одного в глухий кут тощо. Рівень культури критики повинен показувати, наскільки рельєфно проступає в ній позитивне, творче начало, які конструктивні елементи вона містить у собі.

Показником рівня спілкування в юридичному колективі є культура стосунків між керівником та підлеглим і навпаки. Зокрема згідно з принципами правничої етики таке спілкування має наказовий, категоричний характер. Це не повинно прикро вражати підлеглого, проте і з боку керівника подібна категоричність не має переходити за межі норм моралі.

Виконуючи службові обов'язки, юрист мимоволі опиняється в центрі взаємостосунків між різними за соціальним положенням, психічними особливостями, рівнем культури та виховання людьми. Ця обставина накладає на нього особливу відповідальність, вимагає граничної коректності в спілкуванні. Адже те, що може бути не поміченим у будь-якій іншій людині, не залишиться не поміченим у юриста.

Неабияке значення має емоційний бік спілкування юриста з громадянами. Емоційна глухота, якщо така має місце, може спричинити зневагу до тих норм поведінки, що працівникові добре відомі, але які не прийняті ним особисто як значимі, необхідні в практиці спілкування. Емоційна глухота призводить до жосткості, байдужості, стає підґрунтям для професійної деформації.

Спілкуючись із населенням, юристові часто доводиться проникати в глибини життя конкретної особистості. Це вимагає від нього вміння застосовувати різноманітні засоби індивідуального підходу до людей. Наприклад, під час прийому громадян виникає проблема надокучливих відвідувачів. Думається, що працівник судових та правоохоронних органів повинен відрізняти надокучливих від наполегливих у досягненні мети. З огляду на це, і ставлення до таких людей повинно бути суто індивідуальним. Юрист не живе ізольовано. Він неминуче

спілкується з рідними, близькими та знайомими, з якими навчався в школі, з якими разом працював, служив в армії. Звичайно, з цими людьми уникати контактів не потрібно. Також не можна не брати до уваги їхнього прохання посприяти в життєвих клопотах. Проте важливо, щоб доброзичливість не зашкодила юридичній діяльності, не суперечила нормам юридичної моралі. Найбільш небезпечною для юриста є нерозбірливість у знайомствах, панібратство з людьми, які чинять певний тиск, намагаючись у незаконний спосіб одержати певні послуги. Дехто навмисне, прикриваючись знайомством із юристом, вершить протиправні або злочинні справи.

Отже, спілкуючись із близькими та знайомими людьми, працівник судових та правоохоронних органів не повинен розголошувати службових відомостей, демонструвати власну поінформованість, брати на себе обов'язок вирішувати питання, що не входять до переліку його службових обов'язків.

Ще одна важлива *сфера професійно-етичного кодексу юридичної діяльності стосується особистого життя охоронця правопорядку*, зокрема його сімейних стосунків, особистих зацікавлень, дозвілля.

Чуйність, тактовність, гостинність, уміння не вивищувати себе в оточенні сусідів – ці та інші подібні риси повинні визначати поведінку юриста в позаслужбовий час, у домашніх умовах.

Сім'я юриста чи не найбільш обділена увагою свого голови. Незручності, пов'язані з характером його роботи, повинні компенсуватися доброзичливим ставленням дружини, взаєморозумінням і моральною підтримкою з боку членів сім'ї.

Професія юриста накладає на його сім'ю специфічний відбиток і диктує певні вимоги. Це передусім бездоганність із погляду моральності. Уже сам факт, що голова сім'ї – юрист, засвідчує її високий моральний рівень, бо не має права той, хто стоїть на варті закону та правопорядку, у вузькому колі близьких людей сповідувати погляди, відмінні від тих, які він обстоює на службі.

Отже, специфічний характер праці в юридичних органах диктує особливі вимоги до зовнішньої культури юристів і морального змісту їхньої професійної діяльності. Важливо наповнити діяльність юристів соціально-творчим, глибоким людським змістом, свідомим ставленням до культурних надбань суспільства з тим, щоб сформувати таку зовнішню культуру, яка б стала визначальним компонентом етики юриста.

Список рекомендованої літератури

Основна

1. Гребеньков Г. В., Фіолевський Д. П. Юридична етика : навч. посіб. Київ : Алерта, 2007. 209 с.
2. Тофтул М. Г. Етика : підручник. Київ : Академія, 2011. 437 с.
3. Уманець О. В. Етикет у просторі спілкування та професійній діяльності юриста : навч. посіб. Харків : Колегіум, 2011. 147 с.

Додаткова

1. Бралатан В. П., Гуцаленко Л. В., Здирко Н. Г. Професійна етика : навч. посіб. Київ : ЦУЛ, 2011. 252 с.
2. Етика : навч. посіб. / В. О. Лозовий, М. І. Панов та ін. ; за ред. В. О. Лозового. К. : Юрінком Інтер, 2007. 223 с.
3. Козляковський П. А. Етика. Етика права. Етика юридичної діяльності : навч. посіб. Миколаїв : Дизайн і поліграфія, 2012. 398 с.
4. Чупринський Б. О. Філософсько-правові аспекти формування професійної культури майбутніх юристів : монографія. Луцьк : Захарчук В. В., 2012. 140 с.

ОСНОВНІ ТЕРМІНИ ДИСЦИПЛІНИ

Адвокат – це фізична особа, яка здійснює адвокатську діяльність на підставах та в порядку, передбачених Законом України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність».

Адвокатська діяльність – незалежна професійна діяльність адвоката щодо здійснення захисту, представництва та надання інших видів правової допомоги клієнту.

Адвокатська етика (етика адвоката) – приписувана корпоративними правилами належна поведінка адвоката в тих випадках, коли правові норми не встановлюють для нього конкретних правил поведінки.

Адвокатура України – недержавний самоврядний інститут, що забезпечує здійснення захисту, представництва й надання інших видів правової допомоги на професійній основі, а також самостійно вирішує питання організації та діяльності адвокатури в порядку, установленому Законом України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність».

Антитеза – риторичне різке протиставлення понять, положень, образів, станів, пов'язаних між собою внутрішнім смыслом.

Благо – усе, що має для людини позитивне значення.

Відчуття такту – це стан емоційного співпереживання з трудовим колективом і з кожним із його членів, уважне ставлення до особи клієнта, належна міра у виразах і вчинках. Почуття такту передбачає вміння так поставити та викласти питання, щоб не викликати незручності в оточення.

Гідність – особливе моральне ставлення людини до себе, що виявляється в усвідомленні своєї самоцінності й моральної рівності з іншими людьми; ставлення до людини інших людей, у якому визнається її безумовна цінність.

Гріх – провина людини перед Богом унаслідок порушення нею Божих заповідей.

Девіант (від англ. deviant – відхилення) – індивід, поведінка якого відрізняється від загальноприйнятих норм як в особистому житті, так і в професійній діяльності.

Добро – найвища, абсолютна вселюдська цінність, причетність до якої наповнює життя людини сенсом, воно стає самоцінним, а не служить засобом для досягнення інших цілей; уявлення про добро перебуває в органічному взаємозв'язку з ідеалом суспільства та особистості.

Евтаназія – (грец. ευ – добре та грец. θάνατος – смерть) – практика припинення (або скорочення) лікарем життя людини, яка невиліковно хвора, відчуває нестерпні страждання, на задоволення прохання хворого в безболісній або мінімально болісній формі з метою припинення страждань.

Егоїзм – ціннісна орієнтація людини, етносу чи держави, що характеризується переважанням у її життєдіяльності корисливих особистих інтересів і потреб стосовно інтересів інших людей і соціальних груп.

Етика – система наукових знань філософського спрямування, об'єктом якої є сукупність принципів, норм та правил поведінки людини в суспільстві, сконцентрована в понятті моралі.

Етикет – норми та правила, що відображають уявлення про гідну поведінку людей у суспільстві.

Закон (англ. law) – нормативно-правовий акт вищої юридичної сили, що регулює найважливіші суспільні відносини методом установлення загальнообов'язкових правил, ухвалення в особливому порядку (законодавчим органом влади), або безпосередньо народом.

Заповідь – повеління, що належить авторитетній особі або приписується їй.

Зло – категорія етики, протилежна добру. Усе, що викликає в нас незадоволення, огиду, або взагалі оцінюється нами негативно та протиставляється благу.

Клонування (англ. cloning) – процес створення ідентичних копій (тиражування) організмів або інших об'єктів у біології, котрі називають клонами.

Колізія – взаємна невідповідність правових норм, що регулюють однакові суспільні відносини; розходження змісту двох або більше формально чинних нормативних актів.

Любов – глибоке почуття, що характеризується високою емоційно-духовною напруженістю; сфера реалізації цінності «переживання» іншого в усій його своєрідності й неповторності.

Мораль – система поглядів, уявлень, норм, оцінок, що регулюють поведінку людей; одна з форм суспільної свідомості.

Моральна спонука – чуттєва форма, у якій виявляються мотив і намір до здійснення відповідного вчинку. За своєю психологічною природою вона є рушійним імпульсом, емоційно-вольовим спрямуванням, що визначають відповідні дії людини.

Моральне правило – імперативне положення, яким керуються у співжитті, праці, поведінці.

Моральний вибір – акт моральної діяльності, що полягає в тому, що людина, виявляючи свою суверенність, самовизначається стосовно системи цінностей та способів їх реалізації в лінії поведінки чи окремих вчинків.

Моральний намір – рішення людини зробити відповідну моральну дію та досягти очікуваного результату.

Моральний нігілізм – заперечення спільних для всіх моральних норм, принципів та ідеалів, невизнання будь-яких авторитетів.

Моральний самоконтроль – сутність і механізм самостійного регулювання особистістю своєї поведінки, її мотивів і спонук.

Моральні норми – це вимоги підпорядковувати свою діяльність певним правилам, що визначають межі між неприпустимим і бажаним у поведінці людини (веління, розпорядження, визначені правила поведінки, мислення й

переживання), що поширюються на поведінку людей із метою підкорити її загальним вимогам.

Моральні принципи – це найбільш загальне обґрунтування наявних норм і критеріїв вибору правил.

Ненасильство – філософія та стратегія зміни суспільства, що відкидає застосування насильства. Вважається альтернативою до пасивного сприйняття пригнічення та збройного йому протистояння.

Обвинувачення – в кримінальному процесі діяльність уповноважених законом органів та осіб, а також потерпілого (його представника), що полягає в доведенні винності особи, яка притягається до кримінальної відповідальності.

Обов'язок – певна система принципів, конкретний перелік дій, доручень, покладених на когось, за невиконання яких передбачена відповідальність.

Повна відмова прокурора від обвинувачення – це виправлення помилки, допущеної під час порушення кримінальної справи, її розслідування, затвердження обвинувального висновку, а також під час попереднього розгляду справи в суді.

Постмодерн – історичний період після завершення модерну (третья чверть ХХ ст.) та особливий умонастрій, що поширився в усіх сферах людської життєдіяльності: культурі, філософії, політиці, економіці, техніці, науці тощо. За постмодерну здобувають панівні позиції плюралізм, еkleктика, іронія, утверджуються масові суспільство та культура, постіндустріальні економічні відносини тощо.

Потенційний конфлікт інтересів – наявність в особи приватного інтересу у сфері, в якій вона виконує свої службові чи представницькі повноваження, що може вплинути на об'єктивність чи неупередженість ухвалення нею рішень, або на вчинення чи невчинення дій під час виконання повноважень.

Правовий нігілізм – це деформаційний стан правосвідомості особи, групи, суспільства, що характеризується усвідомленим ігноруванням вимог закону, цінності права,

зневажливим ставленням до правових принципів і традицій, однак виключає злочинний намір.

Правосуддя – самостійна галузь державної діяльності, що здійснює суд методом розгляду та вирішення в судових засіданнях в особливій, установленій законом, процесуальній формі цивільних, кримінальних, господарських, адміністративних справ.

Прокурорський нагляд – форма діяльності органів прокуратури щодо забезпечення законності, виявлення, усунення та попередження порушень закону; нагляд за додержанням законів органами, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність (ОРД), дізнання, досудове слідство, та нагляд за додержанням законів під час виконання судових рішень у кримінальних справах, а також під час застосування інших заходів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням особистої свободи громадян.

Професійна деформація – зміна, спотворення суті чогонебудь (наприклад, деформація соціальної структури, особистості людини) – це невідповідна загальноприйнятій моделі манера поведінки, мислення та дій у професійній діяльності і повсякденному житті.

Професійна культура – це сукупність інтелектуальних, духовних, творчих здібностей, якостей і властивостей особистості та стилю діяльності, який передбачає усталений спосіб життя, сформовані на основі загальних і специфічних професійних знань загальну культуру, позитивний досвід, що дозволяють особистості ефективно та якісно вирішувати професійні завдання.

Професійний обов'язок юриста – це його потреба та готовність працювати в судових та правоохоронних органах, виконувати завдання, поставлені перед юридичними службами, глибоке усвідомлення необхідності професійних дій для захисту законних прав та свобод громадян.

Реальний конфлікт інтересів – суперечність між приватним інтересом особи та її службовими чи

представницькими повноваженнями, що впливає на об'єктивність або неупередженість ухвалення рішень, або на вчинення чи невчинення дій під час виконання зазначених повноважень.

Самогубство, суїцид (лат. sui caedere вбивати себе) – умисне спричинення власної смерті, часто вчинене з відчаю, причину якого іноді відносять до психічних розладів, таких як депресія, біполярний розлад, шизофренія, алкоголізм чи наркотичної залежності.

Слідчий – спеціаліст-юрист, обов'язком якого є розслідування вчинених злочинів і (в разі доведення вини обвинуваченого) підготовка матеріалів кримінальної справи для розгляду справи в суді.

Службовий етикет – стійкий порядок поведінки, що виражає зовнішній зміст принципів моралі й складається з правил ввічливої та належної (відповідно до статуту) поведінки в службовому колективі й суспільстві.

Службовий етикет юриста – це традиційно встановлена в державних, громадських або приватних організаціях і закріплена в нормативних актах форма виконання службових обов'язків (із громадянами, колегами по службі тощо).

Смерть – постійне припинення функціонування організму як цілого.

Совість – особистісна форма морально-емоційного самоконтролю, через яку здійснюється осмислення, контроль за додержанням індивідуальних моральних обов'язків, критична самооцінка своїх вчинків.

Справедливість – етична категорія, моральна якість та чеснота, принцип регуляції відносин між людьми, загальне співвідношення цінностей, благ між собою та їх конкретне розподілення між індивідами, належний порядок уявлення про сутність людини та її невід'ємні права.

Судова етика – галузь юридичної етики, що досліджує комплекс моральних заборон і дозволів, зумовлених специфікою

розгляду та вирішення в судових засіданнях кримінальних, цивільних, адміністративних справ.

Цинізм (від лат. cynicus – цинік) – нігілістичне ставлення до людської культури та/або відверто зневажливе, зухвале ставлення до загальноприйнятих норм моралі, етики, до кого/чого-небудь, що має загальне визнання, повагу.

Цінність – будь-яке матеріальне або ідеальне явище, що має значення для людини чи суспільства, заради якого вона діє, витрачає сили, час, гроші, здоров'я тощо, заради якого вона живе.

Честь – етична категорія, що відображає визнання соціального й морального значення людини для суспільства та інших людей з огляду на її соціальний статус, вид діяльності й моральні заслуги.

Щастя – психоемоційний стан цілковитого задоволення життям, відчуття глибокого задоволення та безмежної радості. Те, що викликає відчуття найвищого задоволення життям, дає радість людині.

Навчальне видання

Теліженко Людмила Вікторівна

ЕТИКА ЮРИСТА

Конспект лекцій
для студентів спеціальності 081 «Право»
денної, заочної й дистанційної форм навчання

Відповідальний за випуск В. В. Сухонос
Редактор О. Ф. Дубровіна
Комп'ютерне верстання Л. В. Теліженко

Підписано до друку 17.11.2020, поз. 161.
Формат 60×84/16. Ум. друк. арк. 9,53. Обл.-вид. арк. 10,33. Тираж 5 пр. Зам. №

Видавець і виготовлювач
Сумський державний університет,
вул. Римського-Корсакова, 2, м. Суми, 40007
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3062 від 17.12.2007.